Радетел

ДИМИТЪР ЦАНОВ

Смяната

Как и защо се стигна до 10 ноември

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Смяната

Как и защо се стигна до 10 ноември

ДИМИТЪР ЦАНОВ

Смяната

Как и защо се стигна до 10 ноември

Политически студии, изследвания и разследвания

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"
СОФИЯ • 1995

Книгата разказва за опитите на част от висшата номенклатура в България да организира свалянето на Тодор Живков през 1989 г. Събитията в страната са описани на фона на международната криза по същото време в Източна Европа. Показана е решаващата роля на Съветския съюз и лично на Михаил Горбачов. Въз основа на ситуационен, политически, идеологически и личностен анализ са обяснени причините, довели до смяната на 10 ноември 1989 г.

© Димитър Петков Цанов
1995
ISBN 954-07-0559-2

Въведение

Десети ноември 1989 г. се превърна в поредната ключова дата от нашата история. Промените, които настъпиха след това проникнаха във всички области на живота. Особено значими са те в сферата на духовните стойности.

В езика фразите „преди 10 ноември“ и „след 10 ноември“ обозначават разделянето на времето в периода, когато отдалечаващото се настояще се превръща в безвъзвратно минало, насочвайки към коренно различните състояния, характерни за двата периода. В същото това минало, където подобна роля изпълняваха „девети септември“, „девети юни“, „трети март“ и др.

За националното съзнание такива дати съществуват в ролята на отправна точка за ново самоопределяне. Като идеен процес това представлява преход от една индентичност към друга, свързана с национални, идеологически и най-вече геополитически постулати. Съвремието не приема, по-точно отхвърля представите на миналото, защото не са свързани с неговите собствени ценности и въжделения или дори са противоположни нему.

В обществения живот борбата между настоящето и миналото, чрез техните привърженици, неизбежно приема формата на социален конфликт. Затова спорът между идеологиите се разполага отчасти и върху спора за времето.

В България хората, свързани с идеите на миналото, винаги са били влиятелна група. В настоящето те обикновено защитават определени елементи от неговите постулати. Тази позиция ги противопоставя на привържениците на модерното. Ето защо миналото (или отделни периоди от него) винаги се намира в състояние на постоянно отхвърляне или възхваляване, според интересите на надделяващите социални и политически сили. Така то се оказва вплетено в политическите борби на страната.

Същото се случи и с темата за „десети ноември“. Тя се оказа част от битката за миналото, която съпътстваше споровете. Политическата сила, свързана с него и преди всичко нейният пропаганден апарат се опитаха да митологизират проблема. Стигна се до спекулиране в твърде широки размери. Появи се необходимостта от един спокоен и независим анализ на събитията.

В общи линии това са първоначалните импулси да се започне работата по настоящото изследване.

Проучването е извършено чрез прецизен анализ на информация от различен вид – спомени на участници, публикувани в пресата и литературата; сведения, взети чрез интервюта от свидетели на събитията; както и множество косвени източници – официални съобщения, отделни статии и публикации.

Макар споделена от свидетели с искрени намерения или написана като спомени на участници, част от информацията предполага известна конвенционалност в интерпретацията на събитията.

Авторът изказва искрената си благодарност към всички, които бяха любезни да улеснят настоящото изследване с информация от различен характер.

...както трябва да постъпят всички мъдри владетели, които са длъжни не само да не изпускат от вниманието си настоящите безредици, но и да предвиждат бъдещите, като се стремят да ги предотвратят. Когато предвидиш бедите отдалеко, лесно можеш да се справиш, но оставиш ли ги да се доближат до тебе, с нищо не можеш да ги преодолееш.

Николо Макиавели – „Владетелят"

Всяка власт има своите малки и големи тайни. При определени обстоятелства може да се случи така, че една от тях да придобие изключително значение, превръщайки се в единствен и неповторим секрет на управниците. Обикновеният човек си мисли, че ако бъде разкрита, ще излезе наяве нещо много важно и скрито, ще се покаже това, за което е имало само някакви неясни съмнения, породени от незнание, незаинтересованост или дори скрупули. Не е случайно, че и в пресата се откриват многозначителни думи като: „България никога не е била управлявана от нещо друго, освен от тайната."[45]*

* Цифрите в скоби указват последователно поредния номер и страница на цитирания източник. Списъкът на използваните източници е в края на текста.

С опит да се добере до „Тайната" на Живковата власт започва и книгата на съветника К. Чакъров – „Вторият етаж", търсейки отговор на въпроса бил ли е бившият пръв ръководител агент на потайния Гешев и каква роля е играл видният полицай в българската история. В наши дни с булото на „Тайната" участниците в смяната на Живков, вкл. и самият той, се опитаха да покрият действията по неговото отстраняване, разкривайки само частици от случилото се. Един от главните участници, опазвайки грижливо Тайната, не без излишно самочувствие дори заяви, че истината никога няма да излезе наяве.

Изобщо властниците у нас охотно се обличат в нейните одежди. Не само защото Тайната е важен елемент на властта. Без нея не може да остане скрита връзката на тези хора с външното. Вътрешното не се крие, то е присъщо на всички, но външното е чуждо на страната. Неговото показване оголва в неприятна светлина властника като проводник на чужди интереси. Нещо подобно е историята, на която са посветени следващите страници.

Корените на описваните събития трябва да се търсят някъде след Пражката пролет от 1968 г., когато съветското ръководство прави равносметка на случилото се. Неизбежно възниква сравнението с унгарските и немските събития от 50-те години. Констатира се липсата на надеждни гаранции за съветското влияние в района на Източна Европа. В крайна сметка е разработена специална програма за евентуална замяна на ненадеждни източноевропейски управители с по-сигурни такива. В ръководството на всяка страна тайно започват да се формират алтернативни екипи от предани на Москва хора, които в момент на политическа криза биха могли да поемат властта.

През втората половина на 80-те години промяната на политическата ситуация налага актуализирането на тези планове. Постъпателното развитие на политиката на перестройка в СССР по естествен начин се налага от центъра към периферията – след отстраняването на старите брежневисти от ръководствата на съюзните съветски републики и скандалните разкрития за корупция, свързани с някои от тях, идва ред на европейските им събратя. Съветското ръководство вече трудно понася откритите антиперестройски позиции на част от

източноевропейските лидери. Известно бе надменното отношение на Хонекер, язвителното на Чаушеску, хитруването на Живков. През април 1987 г. нашумя безцеремонното изказване на Курт Хагер, идеологът в Политбюро на ГЕСП (Германска единна социалистическа партия), по повод съветските промени: „Когато съседът ви си сменя тапетите, вие не сте задължени да направите същото“[44]. В края на 1988 г. започва разпадането на установената политическа система в Полша и Унгария. През следващите месеци този процес става неконтролируем – изпълнени с дребни ежби, комунистическите партии в тези страни се разпадат, а на тяхно място се организира опозиция, която достига до държавната власт.

През тези върхови години на перестройката Съветите трябва да изменят чувствително външната си политика към сателитните европейски страни. Усилено прокламирайки демокрация и гласност, те са принудени да изоставят т. нар. „доктрина Брежнев“, предвиждаща бърза и ефективна военна намеса на СССР при евентуална криза. Официално тя бе отречена от външния министър Едуард Шеварднадзе, в интервю, през май 1989 г. Действително, в системата на новата глобална политика на перестройщите и на тяхната променена идеология, употребата на сила спрямо Източна Европа е невъзможна. Но в този пункт възниква трудно разрешимо противоречие между декларираните намерения и потребностите на великата империя. Защото от нейна гледна точка, предприетите военни мерки в ГДР, Унгария, Чехословакия и Полша предотвратяват разпадането на политическите режими и неизбежното отделяне на тези страни от съветската сфера на влияние. Нещо, което би рефлектирало и върху сцеплението на самия Съветски съюз. Единственият начин, по който подобно противоречие би било разрешимо за стратезите от Кремъл, е прибягването до средствата на тайната политика. Нейни изпълнители стават съветските секретни и дипломатически служби, неразделно свързани при този режим.

По своя замисъл и реализация промените в Източна Европа през есента на 1989 г. протичат под знамето на едно цялостно планиране, чиито контури започват да стават ясни, в общи линии, едва след румънските събития в края на 1989 и началото на 1990 г. Основната цел на предприетите действия е „спасяването на социализма“ и чрез него запазване доминиращата роля на СССР в Източна Европа. Всички важни политически, международни, идеологически и пр. проблеми в

очите на вдъхновителите се свеждат до следното: как да се съхрани ръководната роля на партията в сложните условия на дълбоката криза? Как тя да сплоти около себе си силите, борещи се последователно за социализъм? Най-адекватният отговор на тези въпроси те откриват в преустройството на местната комунистическа партия. Но за да започнат реалните промени, трябва да бъдат отстранени консервативните лидери. Те държат лостовете на властта в ръцете си и със сляпа политика водят партиите и страните си към упадък. Ето защо необходимо е да се подготвят нови. На тях трябва да им се създаде съответният обществен престиж. Нужно е самата промяна да се извърши по най-приемливия за обществото начин. Освен това тя е невъзможна без помощта на съответната държавна сигурност, зависима от КГБ и т.н., за което ще стане дума по-нататък.

Ядрото

„В Политбюро много години преди 10 ноември се бе оформило едно здраво ядро... в началото бяхме трима – Петър Младенов, Андрей Луканов и аз“ – заявява в интервю Добри Джуров, посочвайки недвусмислено алтернативния екип за България, формиран очевидно още през 70-те (Вечерни новини, № 221, 9 ноем. 1990). В неговата основа е групата на Живко Живков с важните фигури Андрей Луканов и Петър Младенов, където освен просъветските настроения, съществува силна лична неприязън към Тодор Живков. Към тях се присъединяват Начо Папазов – председател на Комитета за българо-съветска дружба и на Централната ревизионна комисия на БКП, и Димитър Станишев – секретар на ЦК. Тези петимата са споменати изрично от Живко Живков като хората, осъществили: „Главната роля и ръководството на акцията за промяна...“[1, с.202]. Това е основната група. Всички останали се явяват в по-голяма или по-малка степен техни помощници – някои без дори да подозират.

Съществува и още едно важно обстоятелство, което обикновено се забравя. В отношенията между големия брат и неговите сателити действа т.нар. система на „двойно подчинение“. Ключовите партийни и държавни постове се контролират както от местните ръковод-

ства, така и от СССР. Без съгласието на великата сила кадровите промени са много трудни или почти невъзможни. В общи линии, това са два основни типа длъжности: тези, чрез които се контролира държавата и партията, и тези, през които минават връзките със самия СССР. От такова естество например са длъжностите на представителя на страната в СИВ и председателя на местното дружество за съветска дружба (по това време на тези постове са съответно: Андрей Луканав и Начо Папазов). Както се вижда, точно на тези места са хората от алтернативния екип. Сред българската върхушка просъветски настроените апаратчици са били много добре известни, така, както и симпатиите на Москва към тях. Според друг източник, за най-активни в това отношение са минавали Димитър Станишев, Начо Папазов и Андрей Луканов. За да могат да поддържат съветското доверие към себе си, някои от съветските любимци са информирали за действията на Живков и приближените му. Първият ръководител смята, че дори са издавали държавни тайни: „Знаех, че той (Горбачов – б.м., Д.Ц.) получава сведения не само от съветското разузнаване, но и от автентични наши вътрешни източници... Горбачов е имал пълна информация относно начинания, свързани с въпроси от изключителна важност за страната, дори за поверителни решения"[9, с.33]. Все пак, според Чакъров, Живков открива подходящо средство за противодействие: намира информатори в Москва – „на изхода на системата" – и много често се оказва твърде добре осведомен. Започва да събира компрометиращи материали за хората от групата. „За непродължително време установи хората, които плетяха интриги. Тогава Живков се притаи за удар от засада"[2, с.141].

Окончателното оформяне на двата лагера в българското ръководство – съветския и проживковисткия – и изостряне на противоборството между тях се развива през 1988 г. Годината, в която в страната възниква и се оформя масово дисидентско движение. Ситуацията се потвърждава косвено от статия в известното съветско списание „Огонек", от която се разбира, че българският лидер не е от привържениците на преустройството. Скоро след това, подтикнат от ходовете на Луканов, Горбачов ултимативно иска от българското ръководство да бъде отстранен Огнян Дойнов, за което той пледира в разговор с Живков още предната година. Обяснението за това поведение на съветския президент е в личните отношения между Дойнов и Луканов. Те са оспорвали лидерското място в правителството и най-вече в областта на външната търговия [18]. Мощната съветска карта, изиграна от Луканов в този момент, е печеливша и Дойнов бива отстранен. Отпада един важен конкурент, въпреки че на сцената остава още по-силен. Усещайки неблагоприятното въздействие на вятъра на промените върху нестабилното си политическо здраве, Т. Живков извършва нещо съвсем неочаквано. Той сам си предлага оставката в Политбюро. За тези от „ядрото" и техните съмишленици този ход е толкова зашеметяващ, че не успяват да реагират адекватно. Оставката е отхвърлена. За да оправдае своето безсилие, групата тълкува стореното като поредната машинация на хитрия Живков пред висшите нотабили. Този ход обаче създава важен прецедент. На следната година той ще им подскаже най-подходящия начин за безболезненото отстраняване на властника.

По това време „Солидарност" в Полша създава Граждански комитет (правителство в сянка), а унгарската партия изживява сериозни трудности и започва да отстъпва от държавната власт. В България опозицията все още се развива в ограничен социален кръг, въпреки че обществените настроения са все повече на нейна страна. В екипа на Т. Живков си дават реална сметка за това вероятно едва след конгресите на творческите съюзи в началото на 1989 г. През месец март неговите хора констатират, че „навлизаме в обстановка на остра политическа борба"[2, с.181], а в средата на месец май, че „пред нас е израснала една млада, умна и гъвкава интелигентна опозиция"[2, с.182], която превзела конгресите. От това изказване можем да добием известна представа за основните мотиви, които движат властващите и борещите се групи сред тях. Надвисналата криза и разрастващите се проблеми на страната ги притесняват, но онова което ги плаши истински е възможността да загубят властта именно от опозицията въпреки чувствителните отлики в отношението към нея. Верен на патриархалния си инстинкт, Живков е склонен да наказва провинилата се, дисиденстваща интелигенция, докато нашите перестройци искат или не – но възприемат съветската линия на контакти и известни компромиси. Забележителна в това отношение е част от стенограмата, публикувана във в. „Дума" (№ 248), от 7 декември 1990 г., т.е. доста след времето, когато Младенов беше подал оставката си от президентския пост. От нея се вижда ясно, че в началото на 1989 г. тези, които организират политическата смяна – П. Младенов, Г. Атанасов, Д. Джуров, Н. Папазов, и се опитват да

демонстрират демократично отношение към опозицията, не само подкрепят твърдата Живкова политика спрямо опозиционните организации, но се надпреварват в даването на нови предложения в същата насока. Всички те се обявяват за „ликвидиране“ на Клуба за гласност и преустройство. (Позицията на Луканов в стенограмата не е показана, по това време той все още играе ключова роля в своята партия.)

По тази логика се развиват събитията на 8 май 1989 г., когато са арестувани активисти на Клуба за гласност и преустройство. С подобни действия Живков губи от и без това ниската си популярност [2, с.184]. От друга страна, той продължава да губи, опирайки се на старите „кадри“. Показателен в това отношение е следният пример: когато Чакъров му подхвърлил дали и в България не може да се направи същото като на пленума на КПСС – изпратил 110 души от ЦК в пенсия – той отвърнал: „България не е Съветския съюз, проблемите не са същите и те не могат да се решават така“ [2, с.183].

Конфликтът

На 9 април 1989 г. в Тбилиси съветската армия атакува и разпръсва със сапьорни лопатки митинг на местното население. При разиграната се драма загиват 20 души. Този случай е показателен за стандартите, които съветското ръководство прилага към различните сфери на влияние: към Източна Европа внимателно, без груба сила, докато в границите на самия Съветски съюз – без никакви излишни скрупули. Доказват го трагичните събития в Тбилиси, Баку, Вилнюс и дори Москва, зад които стоят консерваторите от Политбюро, начело с Владимир Крючков, председател на КГБ и военния министър Дмитрий Язов. Всъщност те успяват да наложат подобна твърда политика спрямо вътрешните национални брожения, докато външната под крилото на либералите все повече се съобразява със световните реалности. Този проблем навежда към отношенията между „млади“ и „стари“ сред висшите управници в огромната държава. Младата и либерално настроена номенклатура има превес в лицето на Горбачов и ключовия му пост. При съветския патерналистичен ре-

жим генералният секретар е абсолютен лидер спрямо своите най-близки съратници и съперници – принцип, който важи за всички страни с подобни системи. Въпреки това, началната позиция на Горбачов не е много силна. Той е пръв между равни. Постепенно чрез лавиране и непрекъснати компромиси достига заложената в системата позиция на неоспорим партиен и държавен водач. „Страната имаше късмет, че през 1985 година я оглави човек на компромисите...“ – заявява неговият съратник Александър Яковлев (24 часа, № 286, 18 септ. 1993 г.). През това време Горбачов постепенно оформя и личната си идеология – перестройката. Всички съветски вождове преди него следват своя собствена, отчасти компилирана система от идеи, известни като ленинизъм, сталинизъм, Хрушчово „затопляне“, Брежневски „застой“. Очевидно без подобна система съветският лидер не би могъл да изпълнява своята функция. Характерното за Горбачов е, че изначално се отказва от ролята на „вожда баща“ на империята. Може би за това положение на нещата решаващо е, както го нарекоха още тогава, „геронтологичното изчерпване“ на съветската номенклатура, визирайки смъртта на трима възрастни генерални секретари за сравнително кратко време. Новият съветски лидер идва с горещото желание да промени нещата. Той всякак се стреми да прилича на модерните западни политици, но уви, в условията на съветския режим. При това положение процесът на създаването на перестройката се извършва в постоянно противоборство с възрастните и консервативни нотабили от съветската номенклатура. Една от важните насоки на Горбачовите действия става борбата с догматиците от третата възраст, каквито бяха и повечето от лидерите на сателитните европейски страни.

Следователно, противопоставянето между Живков и Горбачов трябва да се разглежда в светлината на борбата за политическо пространство между „младата“ и „старата“ номенклатура. Процесът е до голяма степен индентичен и в двете страни. Защото „силите на преустройството“ не са нито еднородни, нито обединени от обща идеология. Те единодействат поради острата необходимост от някакви промени в изоставащия социалистически свят. И в СССР, и в България сред тях има и консерватори, и либерали. Но у нас противник на кардиналните промени е ключовата фигура на Живков, докато във великата братска страна те са в по-слаба позиция. Показва го разположението на фигурата на Егор Лигачов, заемащ втора позиция

в съветското Политбюро и считан дълго време за главен противник и на промените, и на Горбачов. За съветския лидер не беше особено трудно да го отпрати на по-задна линия, заместващи го с друг човек.

На фона на това разположение на силите продължава да се развива нетърпимостта в отношенията между Т. Живков и М. Горбачов. Стенографският запис на разговор между двамата, проведен през октомври 1987 г. и представен в книгата на К. Чакъров [2, с.130-140], а и цитиран от Т. Живков в неговата [9, с.34-39], я илюстрира доста добре. И неслучайно – диалогът е показателен за действителните различия между тях. В този разговор Живков излага доста широка програма за промени у нас – от бъдещата ключова роля на Народното събрание и „разграничаване на функциите между партията и държавата" до поредното уверение, че не е създавал и няма да създава „трудности" на СССР. Предполага се, че това е важен елемент за Съветите в този момент. Между другото, той ловко споменава пред Горбачов за консерватизма на Хонекер, намеквайки, че се различава значително от него. Но съветският лидер не се оставя лесно да бъде заблуден. Той напомня на Живков, че носи отговорността за 30-годишното си управление и е обезпокоен, че в България се прави преустройство без гласност и демокрация. Същевременно Горбачов твърдо се противопоставя на Живковата идея, че партията няма да бъде повече „главен субект на властта". Пионерът на новите реалности в Източна Европа твърдо заявява: „Социалистическият плурализъм, неговите звена, могат да бъдат организирани само от партията" [2, с.137]. Акцентът върху партията съвсем не е случаен. Перестроизмът започва реформата с известно духовно освобождаване. Уповава се на идеята, че обикновеният човек в условията на разкрепостяване на духа ще заработи по-усърдно, по-дисциплинирано, с по-голям ентусиазъм. В такъв сложен и противоречив процес, смятат създателите му, могат да се осланят надеждно само на партията, защото тя прониква в цялото общество и единствена е в състояние да го контролира. Но самата тя трябва да се промени, защото е твърде овехтяла за тази цел и за ролята на „авангард". Партията отлично кореспондира с демокрацията в политическата игра, а перестроизмът, за да модернизира страната, непременно трябва да прокара демокрацията в съветските условия. Като идеология на лидера на младата, либерална номенклатура перестроизмът представлява ограничен социален реформизъм, предизвикан от необходи-

мостта от раздвижване в силно изоставащата съветска империя. При формирането ѝ не е без значение опитът от милиционерските мерки на Андропов, които показаха, че силовият подход не е в състояние да промени нещо съществено. (Същото се отнася и за България, защото Живков се опита да приложи и този съветски опит.)

Идейната острота на перестроизма никак не е случайна. Не просто защото духовната свобода винаги е била с особено значение за руския народ. Всъщност тя е единственото нещо, което веднага, макар и на порции, може да се предостави безвъзмездно на съветския човек. Всички останали неща, плод на цивилизацията, изискващи някакви средства, са недостъпни или отлагани някъде за в бъдещето.

В международен план в известна степен антипод на перестроизма са китайските пазарни реформи. Едновременното противопоставяне и ревността на съветската номенклатура към Китай са толкова силни, че промените, извършвани в СССР не биха могли да бъдат като китайските. Те непременно трябва да са на друга плоскост. Именно стопанската свобода в Китай е една от парадоксалните причини за забавянето на пазарната реформа в съветската империя. По подобен начин китайските промени се превръщат в обект на остра полемика между Горбачов и Живков, както десетилетие преди това японските впечатления на Първия предизвикват подобна дискусия с Брежнев. Съветите не са в състояние да приемат симпатиите на българския лидер към просперитета на азиатските страни. От своя страна той е привлечен точно от икономическия напредък. Защото Живков е „добрият" баща на своя народ. Той непрекъснато се опитва да демонстрира своите „грижи" за него. Най-необходимото в това отношение е поддържането на прилично за времето си жизнено равнище. Фактор, с който Първия с право се гордее. Нима е лесно да се обезпечи голямото национално семейство в една не особено развита страна? Разцветът на Живковия режим през 70-те години се основава на личната му патерналистична уния с Брежнев. Умелите Живкови „маньоври" ги сближават твърде много. Българският патрон извоюва специално отношение към себе си и своята страна. Опрян на мощния съветски гръб, българският ръководител постига икономическа стабилност и политическо равновесие. Но когато новият съветски лидер – Горбачов, преустановява идилията, Живков започва отчаяно да се стреми да поддържа постигнатото жизнено ниво. Той не иска да понесе влошаването на отношенията с подопечното му

население. Взема заеми. В резултат на това през последните години на своето управление той допуска неимоверно увеличение на външния дълг.

Политиката на Живков или живковизма, както самият той я нарича, е особена смесица от балансиране между съветските претенции и националните интереси, съчетана със стремеж към икономически просперитет. Личният му политически стил е характерен с постоянното търсене на новости, създаване на стратегии и тактики на националното развитие; силно лично доминиране в упражняването на властта и твърдото изискване цялата висша партийно-държавна йерархия да отчита неговия неоспорим „личен принос"; жаждата за непрекъснато новаторство (дори под формата на насаждане на „челния съветски опит") му дава възможност да пледира, че провежда преустройство от 1956 г. насам и влошава допълнително отношенията му с Горбачов. Всъщност в този аспект двамата ръководители твърде си приличат и дори болезнено се конкурират – те са проумели значимостта на новостите в управлението. Но докато за съветския лидер това е тялото на красиво изваяната Перестройка, то Живков и екипа му периодично бълват разнопосочни „насоки", омръзнали на апарата и гражданите. Може би затова основният мотив на Живковите противници в страната е, че той играе на преустройство: „В резултат на разминаването между думи и дела, между разумни идеи и порочната им реализация, обявеното преустройство се превръщаше в негова имитация" [10].

За гордия и модерен Горбачов, лидер на суперсила с напредничава идеология, най-непоносимото е, че Живков имитира преустройство от ретроградните патерналистични позиции. В неговите очи българският ръководител има нахалството да гребе от новите съветски идеи, за да прави собствената си балканска политика. Нещо, което е напълно абсурдно, защото съчетава едновременно прогресивни и регресивни елементи; срещу някои от тях той води изтощителна лична политическа борба и в крайна сметка сам не успя да се пребори.

От позицията на дългогодишното си властване Живков смята себе си за нещо като „патриарх на генералните секретари". Той е пропит с умерен прагматизъм, който не може да се изяви поради постоянния съветски контрол над него. Опитът му да прояви своята критична инициативност, за да докаже още веднъж сервилността си

към Съветите, рекушира в железните гърди на съветското ръководство. Живковата оценка на съветските опити за промяна е не помалко отрицателна: „Години, години се шумеше, говореше се за преустройство, без абсолютно нищо реално да се проведе в живота. Спекулираше се с гласността. Нейната мизерна роля се свеждаше до охулване на личности от миналото" [9, с.32]. За него перестроизма е неприемлив с настойчивото желание да постигне демократизация чрез укрепване на недемократичната комунистическа партия.

През пролетта на 1989 г. става наложителна нова среща между двамата, която по разбираеми причини Горбачов отлага на два пъти. Живков започва да нервничи. По това време страната изпада в най-голямата политическа криза за продължителното време на неговото управление. След репресии започва масовата кампания на изселване на българските турци. Системата на Живковия патернализъм получава най-силния си удар. Оказва се, че той не е бил добър баща към всички поданици на държавата и най-недоволните, отритнатите, започват да я напускат.

Създадената ситуация Т. Живков разиграва с провокиране на „патриотичен подем". Той чете декларация по телевизията с обръщение към българския народ. В този труден момент суверенът се доверява на прекия контакт с масите. Неговият пропаганден удар е решението да се отворят границите. В собствените му очи това е магическият ход, който трябва да обърне събитията.

Почти по същото време – май-юни 1989 г. – Съветският съюз се изправя пред значителни икономически трудности. Започват първите в неговата история масови стачки. Етническите проблеми в Кавказ и на други места се изострят. Появяват се началните чувствителни критики към идеологията на перестроизма. Трябва да се предприемат някои мерки: на 19 юни се сменя правителството, на 20 юни заседава Политбюро. На следния ден, очевидно информиран за положението, Живков изрича пророческите думи: „Съветският съюз е в криза. Ние сме на прага на кризата" [2, с.196]. Но констатацията му е много закъсняла. След смазващата победа на „Солидарност" на изборите в Полша и в разгара на изселническата кампания в България, сред хаоса на собствените си проблеми, Горбачов най-сетне намира време за дълго отлаганата среща с него. Само три дни след пленума на съветското Политбюро и два след прозрението на Живков! Тя е тяхната последна двустранна среща, продължила около час.

Живков постига необходимото, въпреки че здравословно никак не е добре. Той е доволен, че си е осигурил съветската подкрепа в тази сложна ситуация. Но по всичко личи, че след тази среща Горбачов е решил да не търпи повече „патриарха" – доказват го последващите събития. В нажежената и кризисна обстановка Живковата самоувереност все повече дразни и прави невъзможно присъствието му във фалангата на лидерите, редом с напредничавия съветски ръководител.

Малката игра

Самият „диктатор" не се чувства много добре през тези горещи дни. Настроен минорно, той неочаквано споделя с тъга пред своите приближени в навечерието на събитието: „На стария човек ... слава и капитал не му трябват. Той си отива. Всеки си прави сметката за това какво ще бъде без мен" [2, с.197]. На следващия ден – 4 юли, Живков прави промени в ЦК и в МС, като назначава свои хора. Между тях е синът му Владимир Живков, определен за началник-отдел в ЦК. Несигурен в бъдещето след разговорите в Москва, Живков се опитва да заздрави своите позиции и да укрепи неговото присъствие във висшата йерархия. С този акт той още веднъж дава повод за отрицателни реакции сред обществеността. Но, изглежда, най-стреснати са самите заговорници. Според Г. Атанасов (привлечен към ядрото от лятото на 1988 г. и „подработван" лично от Петър Младенов), назначени са „...най-приближените, най-преданите, най-сигурните...". Може би затова, продължава той – „...такива решения бяха опасни със своите възможни последици" [26]. Същата вечер в Смолян, където е на посещение дипломатическият корпус, Младенов реагира доста по-уплашено: „Какво става в София? Това, което слушах, ми прилича на преврат" [26]. Двамата изведнъж решават, че най-сетне е настъпил дългоочакваният дванайсети час и че време за губене няма. Трябвало да се организира „сблъсък" в Политбюро и в ЦК „...с оглед Тодор Живков да се изведе от ръководството" [26]. Нещо подобно срещаме и в спомените на Петър Младенов. „Особено остро... въпросът за смяната на Т. Живков ... възникна през лятото

на миналата година" [20]. Два дни след разговора между Младенов и Атанасов, според показанията на съветника на последния – Александър Томов, пред съда, министър-председателят поискал да се подготви документ за несъстоятелността на Живковата политика. На следния ден – 7 юли, в Букурещ се провежда заседание на Варшавския договор. Българската делегация е в състав: Т. Живков, Г. Атанасов, П. Младенов и Д. Джуров. Атмосферата благоприятства станалото: Горбачов е в компанията на ретроградни антиперестроечни старци като Хонекер, Чаущеску, Живков. Той се решава на недвусмислен ход – приема тайно част от българската делегация в лицето на Д. Джуров и П. Младенов, т.е. хората от „ядрото". Можем да допуснем, че нашите хора са искали да съгласуват стремежа си за смяната на Живков и съдейки от последвалите действия трябва да са били насърчени. Началникът на УБО (Управление за безопасност и охрана) – Георги Милушев, случайно разбира за срещата. Но вместо да вземе необходимите мерки, предпочита да запази информацията „някъде из гънките на паметта" [3, с.12]. Липсата на лоялност у Живковите приближени е първият сигнал, вещаещ наближаващата десетоноемврийска есен.

Показателна в случая е играта на хората от „ядрото" с Г. Атанасов, който като министър-председател и член на Политбюро, е особено ценен. С откритото си пренебрежение към него, Живков сам го тласка в ръцете им. От своя страна българската перестройска група просто го направлява – Младенов му създава илюзията, че те двамата са истинското заговорническо ядро и че останалите се присъединяват към тях. Например на 7 юли, когато са в Букурещ, той му казва, че привлича за делото Д. Джуров. Може би по този начин просто оправдава своето и на генерала отсъствие от хотела за срещата с Горбачов. Съобщават му също, че „междувременно в това дело" е включен и Луканов.

След завръщането си от Букурещ, Живков извършва поредните „структурни промени". Не е ясно дали с тези си действия той отнема инициативата на ядрото, но последното не проявява необходимата активност, за да организира свалянето на Живков. На 12 юли, сряда, Горбачов произнася важна реч в Ленинград. Скоро след провала на комунистите на изборите в Полша и сякаш продължавайки да води спора си с Живков за предназначението на партията, съветският ръководител недвусмислено заявява: „Не, партията не се самоотст-

ранява от ръководната роля. Тя не може и да си го позволи"(Работническо дело, № 196, 15 юли 1989). Не е ли редно веднага на следния ден, на заседанието на българското Политбюро, както често се е случвало досега, да вземат мерки за въвеждане на новия съветски опит? Нищо подобно не се случва. Живков действително не смята, че за излизането от кризата главното е „укрепването на партията".

На 13 юли обявяват, че Гриша Филипов е вече „Герой на НРБ". Провежда се разширено заседание на Политбюро, на което се обсъждат проблемите на западащата икономика. Точно това мероприятие е целта на лятното раздвижване на ядрото. Известно място в спомените си му отделя само наивникът Г. Атанасов. Той и останалите от групата на заговорниците се изказват открито в стил перестройка. Министър-председателят атакува непряко и министъра на икономиката и планирането Стоян Овчаров (същият, с който заедно бяха осъдени през ноември 1992 г.). Освен че и мнението на Живков за него също е отрицателно, нищо друго интересно не се случва.

На следния ден – 14 юли, е денят на Френската революция. От Станко Тодоров (по това време председател на Народното събрание и важна фигура от сподвижниците на „ядрото") пристига, очевидно със закъснение, писмо, адресирано до всички членове на Политбюро. В него се протестира срещу принизената роля на Народното събрание. Показателно е, че съветникът на Живков, Чакъров, преценява събитието като: „Първата вест, че властта на Т. Живков става несигурна и вътре в партията..." [2, с.199]. Този акт обаче може да означава и следното:

1. Станко Тодоров е трябвало да поеме ролята на бъдещия генерален секретар. Предпоставките за това са повече от достатъчни: единствен той от цялото войнство на българските нотабили се ползва с ореола на номенклатурен дисидент във връзка с членството на жена му в Русенския комитет и последвалата му оставка от висшите партийни постове. Тук се налага да припомним, че един от най-важните акценти в съветските планове е именно популярността на бъдещите лидери. Ако те не я притежават, се налага нейното създаване, най-често чрез някакъв политически акт. За Младенов това бе прословутото му писмо от 24 октомври 1989 г. Пак с писмо е трябвало да стартира и Станко Тодоров. С писмо, само че до съветските другари, е започнал да се утвърждава и Живков като едноличен властелин. Според източник, който черпи сведения от Кремъл, той

изпраща писмо до Хрушчов, в което предлага в България да бъде извършен икономически и социален скок. Подобни писма изпращат и конкурентите на Живков, но с по-реалистични проекти (вероятно това са Югов и Червенков). Въпреки заключението на екип от специалисти, работил в продължение на десетина дни, че подобен акт в условията на слаборазвитата България е невъзможен, идеята допада на Хрушчов и той дарява доверието си на Живков.

Предположението, че Тодоров е готвен за най-високия пост през лятото на 1989 г., се поддържа и от други факти. По думите на Младенов, именно Ст. Тодоров получава високата чест да приеме важно копие от прословутото му писмо – с което става герой – същия ден, в който то е формално написано – 24 октомври 1989 г. [20], което означава, че Тодоров продължава да бъде важна личност за тях и през есента. От друга страна, Г. Милушев отбелязва, че през пролетта на 1989 г., когато Живков и Младенов заедно отиват на лов и разговарят оживено, потопени „...в някаква необичайна за съсловието дружелюбност", последният си издейства съгласието на Живков да стане председател на Народното събрание [3, с.156]. Т.е. ако предположението е вярно, схемата е била много проста: при евентуалната промяна Станко Тодоров е трябвало да стане генсек, а Петър Младенов да заеме неговото председателско място в парламента. Вероятно е, Съветите да са предполагали (въз основа на своя, полския и унгарския опит) голямата роля на следживковския парламент в политическия живот на страната и необходимостта от по-млад и енергичен негов председател.

2. Добрият, стар, но малко вял апаратчик, добре схванал вятъра на промените, бърза да прояви своята лоялност към хората от „ядрото", за което е награден със съответната пенсия, народно представителство във Великото народно събрание и т.н. Самите перестройци впоследствие го споменават между другото, може би точно поради това, че „само се съгласяваше и кимаше одобрително" [2, с.199]. В този случай желанието на Младенов пред Живков за поста председател на Народното събрание може да се разглежда като добре изиграна постановка за заблуждаване на Живков относно целите на „ядрото". Изглежда в това има някакви основания, защото почти до края Живков счита Младенов за свой човек [3, с.155].

Видимото около раздвижването на перестройците през юли като че ли свършва дотук. С някои изключения. На същия 14 юли 1989 г.

Върховният съвет на СССР, със само 6 „против“ и 26 „въздържали се“, утвърждава на поста председател на КГБ Владимир Крючков – човекът, играещ една от най-важните задкулисни роли в нашата история... Освен това е налице и едно малко странно съвпадение – според Чакъров на този ден пред Живков са докладвали за смъртта на генерал Мурджев – същият, който в продължение на десет години (от 1946 до 1956 г.) го е „разработвал“, т.е. разследвал в Държавна сигурност като английски агент [2, с.60]. Нека не забравяме, че всеки, който е искал да отстрани Първия, е изпитвал нужда от компрометиращи материали срещу него.

На 17-и юли в. „Работническо дело“ отпечатва уводна статия, в която призовава първичните партийни организации да минат в настъпление – изглежда всичко при „по-малкия брат“ продължава постарому. Силите, които привеждат „ядрото“ в действие са преценили, че все още няма достатъчно условия за голямата промяна. Няма я и външната принуда, оказала се впоследствие решаваща. Недоволството в страната, въпреки масовото изселване, изглежда им се е сторило недостатъчно. Самите перестройци не са подготвили всички обстоятелства на голямата смяна. Дори самите те не са били готови за това. Можем да го почувстваме от лутането, което настъпва през есента, когато започнатото дело най-сетне трябва да се доведе до своя естествен край.

През лятото на 1989 г. в Източна Европа текат две голями преселнически вълни – на българските турци и на източногерманците. Бягството на тези хора и бързият разпад на системата в Полша и Унгария още повече изтощава политически и нравствено сателитния източноевропейски блок. Засилва се кризата, довела до сгромоляването му през есента и зимата на същата година.

Конспирацията

Все пак, кое е това, което спира движението на носителите на промяната? Изглежда новата обстановка в родината на самата промяна – за първи път в своята следвоенна история великата страна е изправена пред мощна стачка на миньорите от двата най-големи каменовъглени басейна в страната – Донбас и Кузбас. (Оттук нататък миньорските стачки ще играят важна роля в промените в някои източноевропейски страни.) За първи път огромни маси от населението, въпреки прокламираните прогресивни промени, се противят на официалната власт. Сложните икономически и национални проблеми в огромната държава карат Горбачовото ядро да направи изводи, които търсят причините в самата комунистическа партия и следваната от нея политика. На 19 юли, само 5 дни след първата, Горбачов произнася нова реч, в която официално признава наличието на криза, макар и наследена от „началото на 80-те години“. Основната идея е – „преустройството в партията съществено изостава от процесите в обществото“. Следователно партията добре трябва да усвои нови начини на осъществяване на мисията си като политически авангард, т.е. използването на меки и по-гъвкави форми при упражняването на властта; снемане на обществената отговорност от партията – фактор, превърнал се във важен елемент от източноевропейските промени, тъй като тя отговаряла „за всичко, независимо къде и за какво е станало“; укрепване апарата на партията, включително и повишаване на заплащането му – мярка, влизаща в противоречие с прокламираната борба с бюрокрацията, в това число и партийната. Всъщност при създалата се проблематична ситуация Горбачов реагира като типичен апаратчик – прокламира поредната „нова концепция за идеологическата дейност на партията“. Притиснат от реални икономически и политически проблеми, той търси изход в поредната промяна на една овехтяла идеология, която по съвсем закономерен начин трябва да се разпространи и върху сателитните страни. Между другото, съветският ръководител набляга и на необходимостта внимателно да се „ предвижда възможното развитие на събитията“(Работническо дело, № 201, 20 юли 1989). В този дух е един отговор на съветския външен министър от юли 1990 г. на въпрос относно случилото се през есента на 1989 г. в Източна Европа: „Да, ние по

принцип прогнозирахме промените, чувствахме тяхната неизбежност... Ние чувствахме, че ако не станат сериозни промени, реформи, може да се случат трагични събития."(Известия, № 186, 4 юли 1990). В друго интервю, една година по-късно, той е вече по-конкретен за това, че: „...прокарал в съветското ръководство заповед за ненамеса при масови демонстрации в ГДР и в този смисъл да се въздейства върху народната армия на ГЕСП" (Век 21, № 19, 5-14 май 1991). По подобен начин ръководителят на Първо главно управление на КГБ Л. Шебаршин (Дума, № 258, 17 дек. 1990), заявява по същество същото – че Съветите са прогнозирали с точност „събитията в Източна Европа".

Неслучайно в края на август 1989 г. получаваме сигурни доказателства за активната работа на съветските служби по спасителните промени в този регион. Потвърждават го, независимо един от друг, Георги Милушев и Ерих Милке – шеф на ЩАЗИ (източногерманската Държавна сигурност). Българският генерал отбелязва за сериозен „инцидент", случил се на 28 август. Някой, който се представил за активен борец и без съмнение разбрал за приготовленията на заговорниците, заявил в МНО, че „членове на Политбюро и генерали готвят преврат срещу Тодор Живков". Информацията била точна и опасна. Затова Джуров светкавично се заема със случая и успява да го потули: „Вижте какво, другарю Милушев – казал той на шефа на УБО, научил случайно за инцидента – това, което сте чули... не го казвайте на другаря Живков. Той и без това има много тревоги. Не е необходимо да го безпокоим допълнително... Ние ще имаме грижата да проверим и ако трябва, ще му докладваме" [3, с.16-17]. Това кратко, но недвусмислено предупреждение подействало – Милушев тихо и кротко продължил да разсъждава за съвпаденията между този инцидент и тайната среща на Горбачов с Джуров и Младенов в Букурещ, вместо да съобщи на Главния, предоставяйки го на случая и милостта на противниците му.

Според съобщения в печата, цитиращи Радио „Свободна Европа", става ясно, че на 31 август 1989 г. Ерих Милке говорил пред висши офицери от ЩАЗИ. Той ги информирал, „че сред партийното ръководство има критично настроени сили, които скоро ще преминат в действие".

По това време българската група също не стои със скръстени ръце. Бавно, но методично се разширява кръгът на посветените, което обаче увеличава и риска – показва го „инцидентът" с „активния борец". Разширяването върви в няколко посоки. Главната е Политбюро. Внимателно продължава манипулирането на Г. Атанасов. Уговорките с него неслучайно прави П. Младенов – може би поради психологическата и интелектуална съвместимост между двамата. Луканов е твърде хитър, а Джуров възрастен, за да спечелят безапелационно доверието му. Хората от ядрото му създават самочувствието на човек, втори по значение в конспирацията – място, съответстващо на тогавашното му положение в бюрократичната йерархия и възприемащо се нормално от него. С това те постигат най-малко две неща: приобщават го като изключително важна фигура и едновременно го държат на разстояние от евентуални претенции за призовото място, тъй като според установената практика, вторият човек се е смятал за потенциален приемник на Живков. Мястото на генералния секретар при всички случаи е трябвало да бъде заето от по-сигурен и по-пулярен човек, а при създалите се условия само в ядрото е имало такива хора. Закономерно възниква въпросът, дали министър-председателят се е надявал на нещо повече след отстраняването на Живков? Едва ли, защото когато идва времето на активните действия, той безропотно приема формалното лидерство на Петър Младенов. Играта с Г. Атанасов е една от най-успешните изяви на групата в цялостната ѝ дейност. До ноември 1990 г., когато той публикува спомените си, става ясно, че дори и не е подозирал за странното положение, в което се е намирал [26].

Друга важна фигура в Политбюро, приобщена към перестройския лагер по същото това време от Начо Папазов, е Пенчо Кубадински. Това става въпреки сериозния конфликт между него и Чудомир Александров през лятото на 1988 г., което означавало и противопоставяне на перестройската група. Привличането му показва готовността на групата да направи компромис с всички, които могат да бъдат против господаря. Съюзът на заговорниците с най-великия ловец на Балканите след Чаушеску значително укрепва силите им – сред действителните членове на Политбюро те стават вече четирима.

Работи се и сред всички останали важни фигури от партийния елит. Живков си спомня: „Съветското посолство започна усилени разговори с членове, кандидат-членове на Политбюро и секретарите на Централния комитет. Обработваха се хората, от чийто глас зави-

сеше избора на бъдещия приемник за поста на първи партиен и държавен ръководител“ [6]. До такава степен, че в навечерието на смяната всички кандидат-членове на Политбюро, без изключение, са „за“ нея. „Обработват“ се и първите секретари на областите. Дейност, в която се включва активно и съветският посланик Шарапов. Ето как го описва Първия: „За посланик в България беше изпратен един от видните деятели на КГБ. Много интелигентен, владеещ няколко езика, всестранно подготвен – Виктор Шарапов. Беше ясно – този посланик го провождаха за мен“ [9, с.33].

Ключови фигури сред местната партийна бюрокрация са Минчо Йовчев и Пантелей Пачов (областни секретари съотв. в Хасково и Пловдив), които ще изиграят важна роля и на самия пленум на 10 ноември. Неслучайно те са посещавани от посланика Шарапов.

В края на лятото на 1989 г. съветските лидери отчасти успяват да се справят със стачката на миньорите. Но като основен проблем през тези дни пред тях застават националните сътресения в империята. Точно в средата на юли, когато са толкова нерешителни в политиката си към Живков, те проумяват, че тези трусове са невралгичният пункт на огромната държава. Плаши ги пълзящото напрежение в Кавказ и Нагорни Карабах (по това време войната между азери и арменци още не е избухнала) и твърдата решимост на прибалтийските държави към самостоятелност. Особено потискащо за съветските ръководители е мощното развитие на националното самосъзнание в Украйна. През август и септември официозът в. „Правда“ публикува някои критични статии както за неформалните, така и за националните движения. Провежда се важен пленум по този въпрос с опит да формира поредната „цялостна политика по националния въпрос“. Съвсем не е случайно избирането на В. Крючков в Политбюро и освобождаването на предишния председател на КГБ оттам – В. Чебриков. Сменят се две политики, два подхода към другите нации – и в СССР и извън него, но отново обременени със своите историческо-идеологически предразсъдъци. И в този аспект съветското ръководство отново разчита на вездесъщата партия, тъй като според него, само тя може да обединява хората с различно образование, култура, материални средства и национална принадлежност. На партията се гледа като на единственото средство, способно при тези условия да успокои развихрящите се национални противоречия. Същата теза съветските стратези автоматично пренасят и спрямо

ситуацията в Източна Европа. Те смятат, че при шумно прокламираната ненамеса на СССР, от една страна, и бързо развиващите се процеси на ферментация вътре в нея, от друга, само силните реформирани партии ще осигурят стабилността на целия блок и доминантата на великата държава. Неслучайно в. „Правда“ (№ 261, 18 септ. 1989) с тревога констатира влошаване състоянието на източноевропейските комунистически партии. Полската и унгарската са главният отрицателен пример, а българската е потенциално застрашена след като, както и предишните две, е с минимален младежки състав.

И така, в края на септември, в известна степен на основата на собствените национални проблеми, Съветите окончателно се спират на концепцията, че само действителното спешно преустрояване на партиите в републиките на СССР и в сателитните страни може да спаси Източноевропейския блок. Напорът на събитията предизвиква промените първо в ГДР, само една седмица след усиленото й акламиране от Горбачов в Украйна на поредния фанфарен партиен форум.

Първият трус

Докато през лятото противниците на Живков внимателно се организират, той успешно се лекува, а в началото на септември се заема с работа. Със самото си появяване Първия излага пред съветниците си поредното прозрение: „Момчета, какво става със социализма? Той си отива. Социализмът губи като система...“ Заедно с новия пленум (който ще се окаже фатален), започва да готви и „разработка по националния въпрос“. Съвпадението не е случайно, проблемите в България и СССР действително са общи. Те дори се превръщат в разрушителни за съседна Югославия. През тези дни Живков говори за обединение на Германия, но за да „... се развият центробежни вътрешни сили в Западния съюз“. Той се противопоставя както на напредничавата перестройка, така и на консервативната политическа линия на Румъния, Корея и ГДР [2, с. 201-202]. Българският лидер се противи и на други идеи: „Момчета, рано е още да обявяваме партиите за социалдемократически и да се борим за ка-

питализъм. Обществото и икономиката ни още не са готови за това“ [2, с.202]. За него идеологията е нещо като удобна почва – хем го ограничава и изисква да се движи непрекъснато в определени параметри, хем му обезпечава необходимата територия за упражняване на властта. Всъщност политиката на Живков в тази област не се различава от тази на останалите авторитарни социалистически лидери – срещата на държавната марксистка идеология с потребностите на силната им власт и изискванията на живота неизбежно водят до създаване на някакви национални видове социализъм (както беше в Югославия, България, Румъния, Албания, и както и досега е в Китай). Проблемът на малките източноевропейски лидери е че тези концепции влизат в определено противоречие с доминиращата роля на СССР. Те винаги трябва да се съобразяват с великата държава. Чаушеску стига дотам, че открито се противопоставя на новите съветски ветрове, докато Живков може да си го позволява само в тесния кръг на приближените. И никога публично.

В ГДР, въпреки сериозните политически проблеми или именно поради тях, режимът на Хонекер желае да покаже стабилност и сила. Подготвят се грандиозни тържества по случай 40-годишнината. Раздвижването от тези приготовления достига и България. То е в двата лагера: живковския и перестройския.

Според добре информиран източник замисля се писмото на Младенов. Това означава, че ядрото подготвя първия истински ход за започване на „смяната“, тъй като следващия трябва да е връчване на писмото на Живков и внасянето му в Политбюро. Моментът, избран от тях, е удобен – предстои заминаване на Първия на тържествата в Източна Германия. Напълно е възможно, заговорниците да са се опитали да го подготвят за предстоящите действия с определен вид предварителна информация, защото на 5 октомври той споделя пред помощниците си за обстановката в ГДР: „Ние отиваме на панахида. До няколко седмици там ръководството няма да удържи“ [2, с.202]. Едва ли е било във възможностите на българската Държавна сигурност да направи такова предвиждане, но е напълно в стила и възможностите на КГБ. Потвърждава го посоченото изказване на Л. Шебаршин, където изрично се споменава Източна Германия. Още повече, че по това време Съветите вече усилено работят по въпроса за отстраняването на Хонекер.

На следния ден в Берлин текат тържествата. Огромно шествие-

парад с факли кара българския свидетел Г. Милушев да го определи като националсоциалистическо. Масите приветстват Горбачов, а не своя патрон. Какъв силен стимул са възгласите „Горби, Горби“, скандирани от манифестантите за съветския лидер, за продължаване на начертания път за смяна на остарелия властнически караул! Въодушевеният от оказания прием Горбачов не се стърпява и след два дълги дни на спонтанни народни демонстрации изрича знаменитата фраза: „Историята наказва този, който закъснява.“ Това действие от развитието на пиесата показва поне две неща: нетърпимостта му към Хонекер е преминала критичната граница и той не се смущава да го заяви в собствената му страна, където е на официална визита; Горбачов се преживява в нещо като медиум на историята, който трябва да разкрива и прокарва наяве нейните скрити замисли.

На връщане от Берлин Живков научава, че Хонекер ще бъде сменен. Тревожна мисъл, защото от старата дружина в Европа остават той, Чаушеску и Милош Якеш в Чехословакия. Въпреки недоволството в Германия, съпротивата на по-младите в партията и противопоставянето на СССР, Хонекер упорито отказва да напусне поста си. В края на краищата проблемът е решен от почти митичния началник на ЩАЗИ Ерих Милке. Той шантажира шефа си с документи. Хонекер най-после е отстранен на 18 октомври (сряда) 1989 г. Официалното съобщение гласи, че поради здравословни причини той помолил да бъде освободен от партийните и държавни постове. Едва сега силите на преустройството могат изцяло да се обърнат към България, въпреки продължаващото нестабилно положение в Източна Германия и съпротивляващата се на преустройството Чехословакия.

Само два дни преди отстраняването на немския лидер, на 16 октомври (понеделник), в София се открива Среща по опазване на околната среда в рамките на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа (Екофорум). На официалната сцена най-после се загатва името на главното българско действащо лице Андрей Луканов – между 14 и 16 октомври той е на посещение в СССР вероятно за последни уточнения. Живков от своя страна предприема свои мерки срещу възникващата опозиция, опитвайки се да създаде „политически отряди“ за действия срещу нея. Съвсем неподходящи. Младенов от позицията си на външен министър я защитава, „за да се спазват условията на свободната изява“, както е в международни-

те договорености. Работещите в Комитета за опазване на природната среда са инструктирани да не пречат на евентуални обществени изяви, вкл. митинги и демонстрации. С разрешение на властите „Екогласност“ провежда първото масово опозиционно открито събрание в най-новата българска история в кино „Петър Берон“ на 20 октомври (петък). Два дни след абдикирането на Хонекер и четири след началото на Екофорума. Независимото дружество за защита правата на човека започва да организира открити събрания в Южния парк. „Екогласност“ решава да започне събирането на подписка в градинката пред „Кристал“. Клубът за гласност и преустройство също подготвя събрание...

Дори заговорниците да са имали някакви съмнения относно правилността на действията си, след такава бурна за мащабите на тогавашния политически живот опозиционна дейност, те са отпаднали. Младенов си спомня: „А през втората половина на октомври вече беше пределно ясно, че по-нататъшното забавяне крие опасности събитията да вземат неконтролируем ход“ [20]. Очевидно немският опит отпреди десетина дни, когато официалната демонстрация се превръща в опозиционна, си казва думата. „Събитията в ГДР бяха съвсем пресни и те бяха показателни“– заявява Луканов в интервю по телевизията. След изселването на българските турци от страната, раздвижването на „неформалите“, високия политически градус и, от друга страна, склонността на репресивния апарат към твърди мерки – страхът на заговорниците от масовизиране и ескалиране на опозиционните прояви е напълно оправдан.

Голямата игра

Общественото раздвижване през първата седмица от Екофорума убеждава ядрото, че време за губене няма. Докато досега те протакат, търсейки подходящия момент, изведнъж се оказва, че могат да го пропуснат. Затова веднага преминават към набелязаните действия. Първият ход от голямата политическа игра се изиграва на 23 октомври (понеделник). Необходим е някакъв претекст, който да оправдае готовото в общ вид писмо на Младенов. Самият той го

създава, имитирайки скарване с Живков. Последният звъни на министъра, за да му напомни някои не особено популярни моменти от своята политика към Съединените щати. На Младенов му предстои обяд с посланика на САЩ. (Тъкмо към Съединените щати Горбачов води специална политика на по-близки връзки и по-голямо доверие.) Живков се изказва в обичайния си грубоват наставнически стил, към който приближените по неволя са свикнали, но този път Младенов бърза да заеме позата на обиден. „Казах, че съжалявам за неговия неуместен тон – пише в писмото си той, и продължава: – След моя отговор др.Тодор Живков възприе друг, по-внимателен тон“ [21]. Но едва през август 1990 г., след оставката си, потърпевшият си спомня друга подробност: „Веднага го помолих да вземе обратно думите си.“ Тези думи внасят известна яснота: Живков се опитва да попречи на перестройската проамериканска позиция на Младенов отчасти и заради недвусмислената отвъдокеанска подкрепа към опозицията. Младенов решава да се възползва от ситуацията с оглед на поставената цел. За съжаление, в спомените си той прекалено драматизира нещата, което затруднява изясняването им. Ако през август 1990 г. казва истината, излиза че още на 23 октомври е дал на Живков да се разбере, че силите са на негова страна. Още повече, че в писмото си с официална дата следващият ден – 24 октомври, той продължава настъпателно в същия дух. Описва суверена като страшен тиранин: „Зная, че той няма да се спре пред нищо, включително и пред най-груби престъпления, тогава, когато се докосват до неговата Света светих – властта му“ [21]. Писмото е феноменално. За първи и последен път през периода на управлението си Живков е охарактеризиран по подобен начин в официален документ. Освен прословутия „сблъсък“, както го определят заговорниците, то означава недвусмислена претенция за самата власт: управникът е охарактеризиран с най-черни краски – неискреност, дребни хитрувания, най-груби престъпления и т. н.; резултатите от неговото управление са ужасни – освен дълбоката икономическа, финансова и политическа криза, до която е довел страната, България се е оказала „в едно корито с прогнилия диктаторски семеен режим на Чаушеску“; при това авторът не изключва „физическа разправа с мен или членове на моето семейство“ [21]. Писмото много добре разграничава страните в конфликта: на Злото – тиранинът Живков и неговата фамилия (Живковите привърженици като врагове не са посочени, защото от някои от

тях се очаква евентуално сътрудничество), на Доброто – Политбюро, ЦК и „нашата партия“, както и СССР и КПСС, на които „би трябвало да вярваме“; на потенциалните съюзници в борбата – „вие – моите другари, с които дълго време работих, които уважавам, обичам и ценя“, т.е. хората от висшия партиен елит, от които ще зависи продължението на историята [21]. Това е и истинският адресат на писмото, а не „партията“, както твърдяха по-късно. Още по-малко то се явява „възвание“ към нея, по това време отправянето на подобен документ е все още невъзможно. Фиксирайки злините, самият злодей и силите на Доброто, никак не е трудно да се открие героят, който се противопоставя на всичко това. Неслучайно авторът на писмото описва своята биография, като посочва: „...за да е ясно, че аз съм един от вас и съм като вас“. Тези думи недвусмислено определят водещото му място в играта. Писмото е написано безапелационно и от позиция на силата: „Струва ми се, че е крайно време с тези въпроси да се занимае Политбюро, Централният комитет и нашата партия“ [21]. Ето защо е съвсем правилно определянето му като „ултиматум“ [1, с. 203].

Същият ден се провежда официална българо-американска среща. Тя е в безспорна връзка с обяда от предишния ден. Присъстват и Живков, и Луканов. Видимото и невидимо присъствие на последния заема все по-значимо място в настоящата драма.

Около 17 ч при активистите на Екогласност, събиращи подписка пред „Кристал“, се явяват представители на органите за сигурност и заявяват, че тези действия са незаконни и че подписката трябва да се премести в Южния парк. Същата вечер еколозите решават да продължат на същото място (Свободен народ, № 138, 26 окт. 1990).

Вечерта, на рожден ден у Йордан Радичков, Младенов предава копие от писмото на съхранение у Станко Тодоров, за да „има грижата“, ако с него се случи нещо, „писмото да стигне адресата“ [20]. Следователно до вечерта новата редакция на писмото в окончателен вид е била завършена. Най-вероятно тази версия е била подготвена със съдействието на други членове на ядрото и по-специално на Луканов.

На следния ден, 25 октомври (сряда), се провежда разширено заседание на Политбюро по възродителния процес. Вероятно това е мероприятието, на което трябва да се реши главният въпрос. За-

говорниците разчитат на числения си превес сред областните секретари и кандидат-членовете на Политбюро.

Младенов предава официалния екземпляр от писмото си, очевидно с идеята то да стане предмет на обсъждане на същото заседание. Но това не става. Чувствайки се гузно-виновен или обзет от страх, или пък прекалено сигурен, той не посещава от този ден чак до 9 ноември заседанията на Политбюро. Писмото е прието от Продан Стоянов, завеждащ отдел „Деловодство“ в ЦК, който трябва да го предаде на Живков. Според Младенов, Стоянов се опитва да го убеди да изтегли писмото с думите: „...иначе той ще те ликвидира, познаваш го добре“. „Познавам го – отвърнал той – но ти придвижи писмото“ [20].

Същата сутрин подписката на Екогласност в градинката продължава. Държавна сигурност прави непохватен опит да попречи, но неумело и неуспешно.

Този ден през вилата на Младенов минава и Луканов. Той изпълнява особено важната мисия – да занесе копие от писмото в Москва. Вероятно лично е искал преди всичко да увери Горбачов и Крючков в решителната стъпка на ядрото и да консултира следващия важен ход, разиграл се на следния ден преди обяд ...(Пътуването на Луканов до Москва, подсказано от Младенов, бе старателно прикривано от тях до момента, в който съобщих за него в печата в началото на 1992 г. Веднага след това в интервю Луканов призна този факт.)

Според осведомен източник Живков не се изненадва от писмото. Или е знаел предварително за него, или, което е по-вероятно, е бил готов на всякакви изненади след „острата реакция“ на външния министър в понеделник. Дори не го поисква, очевидно за да печели време. След заседанието той се обажда на Младенов и иска среща. Намирайки се в сложно положение, описаният като страшилище Живков, моли за извинение. Ето какво си спомня Младенов: „Разговорът беше мъчителен...Каза: ако искаш, на колене ще падна пред теб, моля те, извини ме“ [20]. Готовият на всякакви мерзости властник е готов на най-унизителното! Авторът на документа се почувствал неудобно: „Изпитвах тягостно чувство да слушам тези думи от устата на толкова суров човек“ – споделя той [20].

26 октомври (четвъртък), е своеобразна кулминация в навечерието на подготвяните промени. В Москва очевидно остават доволни от писмото. Те решават без отлагане да преминат към следващия

пункт от замисъла – дискредитиране на прогнилия Живков режим. Действието се разиграва в градинката пред „Кристал“. В това си начинание перестройщите се възползват от стремежа на старите лидери да потискат набъбващата опозиция или още по-точно от ширещите се представи, че те са готови на това. Властта трябва да покаже твърдост и сила спрямо инакомислещите. Точно това твърдят очевидците: „биеше се без мисъл и със злоба“, а двама старши офицери „налагаха методично и стръвно“ (Свободен народ, № 138, 26 окт. 1990). Според ген. Сава Джендов заповедта е дадена от Димитър Стоянов, „наблюдаващ органите“ от Политбюро и привърженик на строгите похвати. Следващите инструкции по веригата са на министъра на вътрешните работи Георги Танев към подполк. Петър Бонев, ръководител на силите на сигурността [13]. Последният се самоуби на 9 май 1990 г., след като медиите се заеха с разнищването на случая. Той отбелязва в предсмъртното си писмо, че е използван „като маша“. Неволната услуга, оказана на перестройщите, Стоянов осъзнава доста по-късно, а двойната игра на министъра на вътрешните работи Танев е възнаградена след събитията с дипломатическа длъжност в Киев.

Резултатите от акцията не се различават от предварително замислените – избухва скандал, българската делегация на Екофорума е принудена да даде обяснения. Г. Атанасов ни предава отчасти това, което са преследвали перестройщите: с отношението си към „редица прояви на обществени организации“, поведението на „някои ръководни дейци“ „злепоставя страната пред световната общественост“ [26]. Официалното обяснение е малко по-друго: „В резултат на провокационно поведение на група лица, общинските органи са предприели действия по опазване на обществения ред: въпросните лица са били превозени с автобус до определеното им място.“ (Работническо дело, № 300, 27 окт. 1989)

Същия ден в Политбюро обсъждат писмото на Младенов. Ядрото е готово за дискусията. Знае се, че писмото е вече в Москва, понеже „оттам била изтекла такава информация“, свързана очевидно с информаторите на Живков. Веднага Милко Балев заема настъпателна позиция. „Това е безпрецедентен опит, насочен срещу единството на партията“ [26] – е стандартната апаратна формула, използвана най-често за отбиване на лични нападки. Но сега е използвана в защита на суверена. В този момент обаче, на другата страна не й е до

партийното единство. Джуров и Атанасов защитават автора: „Писмото повдига важни въпроси и трябва да се обсъди с участието на Младенов“ – заявяват те [26]. Решението се отлага за следния ден. Интересно е, че никой от тях не си спомня какво влияние са оказали събитията пред „Кристал“ на обсъждането в Политбюро. А техният отглас не ще да е бил малък. Едни срещу други застават двете групи от Политбюро. Консервативната на Живков е с поддръжници – М. Балев, Д. Стоянов, Гр. Филипов, които така и не разбират сложността и дълбочината на играта. Перестройската група, заедно с подкрепящите я апаратчици от втория ешелон, заема твърда позиция и не позволява на противниковата да вземе превес. Живков от своя страна постъпва по най-добрия възможен начин. Той се стреми да протака, опитвайки се същевременно да се споразумее с Младенов за оттегляне на документа. Изпраща парламентьори – Д. Стоянов и П. Кубадински, „които почти го убеждават да си оттегли писмото“ [2, с.206]. На следния ден, 27 октомври, Младенов е извикан на разговор при Живков. Той не изтегля писмото си – с подобен акт би обезсмислил всички досегашни усилия както на ядрото, така и на неговите московски покровители. Поведението на бъдещия генсек е нещо като барометър на Промяната и показва безпогрешно нейните ходове. Живков продължава маневрирането, публикувайки напредничавия си доклад за бъдещия пленум с цел отвличане „вниманието на населението и на кадрите“ [2, с.206]. Следобед се провежда второ събрание на „Екогласност“ в кино „Петър Берон“. Обсъжда се инцидентът пред „Кристал“. В Южния парк е обявена декларацията на „Подкрепа“. Опозицията бързо набира сили. Още в тези часове мнозина от участниците в проявите разбират, че атмосферата се е успокоила. Действията на милицията към митингите и събранията са спокойни и охранителни. Властта преустановява използването на сила срещу опозицията.

От този ден, петък, в действията на заговорниците настъпва като че ли странно затишие. Резките и сложни ходове спират. Като че ли и двете страни преминават в изчакване. Живков продължава да се опитва тихо да потули скандала, обсъждайки нещата със своите хора. Най-удобно и безопасно им се вижда приемането на оставката на Младенов „по болест“. Може би поради това, когато трябва да обясни отсъствието му от важните преговори в Кувейт с турския

външен министър, в. „Работническо дело“ отбелязва кратко – „вирусно заболяване“.

Живков се опитва да изпусне напрежението в самото му огнище – Москва. По признанието на Горбачов, Първия е поискал среща с него. Но за Съветите нещата са били отишли твърде далеч и те не са могли да откликнат на подобен ход. Срещата е отказана. Все пак Живков едва ли е хранел сериозни надежди относно нейното осъществяване. Неговите действия през тези и следващите няколко дни, спокойно се вписват в прочутата му максима: „Трябваше да се лавира.“

Анализът на събитията, който се прави в щаба на преустройството тази седмица, за разлика от предишната, малко се забавя. Възможно е той да е свързан с присъствието на Луканов в Москва. Но все пак доловими са поне две важни причини: външна – сериозните сътресения в Чехословакия и ГДР, и вътрешна – станалото през седмицата всъщност е един неуспешен „10-и ноември“. Би било съвършено наивно да се обясни другояче бързината, с която се създава инцидентът от понеделник, писмото от вторник, връчването му в сряда, съвпаднало с разширеното съвещание на Политбюро и заминаването на Луканов за Москва с него същия ден, насилието пред „Кристал“ в четвъртък и странното затишие след това. Според замисъла на преустройците тактици, съвещанието е трябвало да обсъди оставката – обвинителен акт на Младенов – и по естествен и закономерен начин да стигне до виновника за всичко това, сцената пред „Кристал“ – окончателно да убеди присъстващите в неизбежността на Живковото оттегляне, а нарастващото напрежение – да намери изход в набеждаването на Живков, или в привеждането му в положение да не може да управлява до първия пленум на ЦК, който е можел да го освободи. Но мудността, проявена от членовете на ядрото, осуетява плана. Освен че не могат да разчетат добре своите сили, те очевидно имат проблеми с московските си покровители. Ето как самият Луканов признава къде е занесъл писмото: „Наистина в Москва, на близки, добри познати, на които вярвах и които можеха да го насочат към върха“ [24]. От тези думи прозира сложността на отношенията между българското ядро и московските му застъпници. Очевидно е както зависимото му положение от съветското ръководство, така и покровителственото отношение на последното към българския претендент.

Целта, която е преследвана от заговорниците с отнасянето на писмото, е да убеди съветските другари в сериозността на намеренията на българското ядро и да даде доказателство за изпълнението на първия важен ход от играта. Едва след освидетелстването му в Москва става възможно да бъде изпълнен вторият ход – бруталната милиционерска акция. Защо това е така може само да се гадае. Или самата тя е сложна за изпълнение и зависима от участието на тайните служби, или е придвижване твърде напред в набелязания план.

В съветската столица също бързат – напрежението в Централна Европа се увеличава взривообразно, и то в много по-голяма степен, отколкото в България. Много е вероятно тези проблеми и подготовката на едно световно събитие да са отклонили временно вниманието от нашата страна. През това време българските перестройци са оставени, макар и за няколко дни, сами със себе си. Но точно тук се крие най-важният извод, който правят в Москва – българската група не е в състояние сама да се справи със задачата. Затова от тук до успешния завършек на операцията съветската страна поема твърдо ръководството на нещата в ръцете си. Това не ѝ попречва да предостави с широка, славянска ръка авансцената и славата на бъдещите български герои, дърпайки спокойно конците от задкулисието.

На 29 октомври (неделя), в Прага се провежда голяма протестна демонстрация. Чешката милиция арестува над 300 души. Големите западни вестници публикуват снимки на първа страница. Изглежда това е един от важните политически моменти, които катализират промените, наблюдавани и насочвани от центъра на Москва. Но не е най-важният. На 31 октомври (вторник) в нарочна пресконференция Е. Шеварднадзе в качеството си на външен министър на СССР обявява за предстоящото провеждане на „промеждутъчна неофициална среща“ между президента на САЩ Джордж Буш и Михаил Горбачов, която ще се проведе на 2 и 3 декември на военни кораби в Средиземно море. Както ще видим, подготвяните промени в източната част на Европа не са просто съвпадение с това важно събитие. Между тях съществува определена събитийна и логическа връзка.

Съветският вариант или драмата на апарата

Промените в генералния замисъл са сведени и до българската страна. Доверява ни го Г. Атанасов: „Реакцията в Политбюро, бе причина да се задейства друг сценарий“ [26]. Така той волно или неволно издава поне две неща: че се работи по сценарий и че един такъв е сменил друг. Отликите са очевидни – този път, както бегло ще проследим, играта се води твърдо, до постигане на определената цел. Отчитайки сложността на задачата, Съветите преценяват, че на ядрото може да се разчита само в известна степен. Освен това те вземат предвид активите от натрупаното досега. Младенов, с великолепното си писмо, остава бъдещият фаворит и може би затова спокойно се връща към задълженията си. Основният механизъм на действие – „създаване на организиран сблъсък в Политбюро и ЦК“ [26], следван досега – е възприет за най-подходящ в българските условия и е утвърдена датата на следващия пленум – 10 ноември. Самото „обработване“ на българската върхушка, което се е правело досега, им се струва недостатъчно, най-малкото поради неуспешния опит да дискриминират автократора. С помощта на Луканов или без него, в Москва решават резултата от „сблъсъка“ да бъде надеждно предрешен. Те оценяват правилно възможностите на Живков за реална съпротива и затова смятат делото да бъде осигурено с принуждаването на Живков сам да си подаде оставката. Както са сторили с Хонекер. Остава само да решат кой да свърши тази, предвид сложния характер на автократора, неблагодарна работа.

Неблагоприятното положение на българския ръководител през тези дни става ясно и на повечето от приближените му. Същия този 31 октомври Чакъров прави опит да обясни ситуацията на Живков. По повод слабата реакция на поредния публикуван доклад на своя шеф, той заявява: „Дотолкова не ни приемат вече, че дори една забележка няма, даже от страна на дежурните възхвалители.“ И това е само въведението. Съветникът го предупреждава недвусмислено за това, което се готви на пленума на 10 ноември: „Аз очаквам бунт на самия пленум, защото и някои от членовете на Централния комитет не могат повече да търпят това.“ Той намеква за действията на

съветската страна: „При това има явни признаци, че сте изолиран в международен план сред нашите съюзници“ [2, с. 207]. Живков прекрасно разбира намеците. Съгласява се, но търси изход в едно на пръв поглед странно решение – „силно встъпително слово“ на пленума. Той не смята принудителните мерки към своите противници за възможни. Подобни неща спрямо любимците на Великата съветска страна биха били жалки и смешни. Живков не може и да замисля това, което се опитаха да му припишат някои от заговорниците след събитията. Неговите ответни реакции остават в рамките на чистата политика, такава, каквато съществува тогава – от псевдоидеологическите му доклади до използването на собствени информатори в самата Москва. Т.е. той си служи със същите средства, каквито използват и противниците му.

Решението за актуализиране на действията в България е взето вероятно на 30 или на 31 октомври. Защото на следния ден – 1 ноември (сряда), с Младенов е съгласувано той да поеме нормалните си задължения на министър. Преценяват, че от неговата немилост голяма полза няма, а при създадената ситуация е напълно излишна. На външния министър му предстои посещение в Китай, вероятно извънредно важно и за Москва.

Съветският център започва да разпространява подготвителна информация и сред журналистите. Отначало сред своите. Същия ден за писмото на Младенов научава кореспондента на „Правда“ в България Леонид Жмирьов. Той разбира още, че то „ще бъде обсъдено от българското партийно ръководство“ [29]. Едва ли е случайно, че тази информация съвпада с Деня на българската журналистика и официалното му честване в Бояна, където присъства и Живков.

Истинското раздвижване става на 2 ноември (четвъртък). В България се завръща съветският посланик Виктор Шарапов. Пристига и съветска делегация на дружеството за българо-съветска дружба, ръководено от бившия посланик Владимир Базовски, която остава в България през целия период на Промяната. Младенов приема посланици. Вестник „Работническо дело“ обявява за неговото предстоящо посещение в Китай, като напада в обичайния си стил „неформалите“. На пръв поглед като че ли имаме нормализация, но всъщност участниците заемат своите изходни позиции.

Същата вечер, в кино „Петър Берон“ се провежда първото общо събрание на Клуба за гласност и преустройство.

На следния ден, 3 ноември (петък), в. „Работническо дело“ съобщава за насрочения пленум на 10 ноември – „За хода на преустройството“ с докладчик Тодор Живков. За първи път официозът леко изменя тона си към „неформалите“. Изяснява, че по проблеми, повдигнати от тях, работят и официални представители.

Демонстрираната гласност цели създаването на благоприятна атмосфера за първата среща между Живков и Шарапов, която се провежда сутринта и трае час и половина. Чакъров пише, че Живков сондира „съветската позиция, за да печели време и съюзник“ [2, с.208]. Сигурно е, че Шарапов почти изцяло успява да го успокои по отношение проблемите, създадени около писмото на Младенов, защото на следния ден Живков заявява пред Политбюро следното: „Аз имах известни опасения да не би това да е организирана акция. Но явно е, че Петър в момент на нервна възбуда, след разговора по телефона е реагирал по този начин и аз мисля, че действително случаят трябва да се счита за приключен.“ В отговор Милко Балев подмята: „Засега...“ [26]. От своя страна Шарапов също сондира. И разбира най-главното – Живков може да бъде принуден да си подаде оставката. Научаваме го от един строго конспиративен разговор между Луканов и Атанасов, проведен следобед, където за първи път двама от българските заговорници обсъждат проблема – директно от Живков да се иска оставката му. Атанасов казва, че той предложил двамата с Джуров да направят това [26]. Министър-председателят не съобщава, че това са внушенията на Луканов. Атанасов, като второстепенна фигура в заговора, не поддържа преки връзки със съветските представители. Това върши неговият партньор в разговора, който всъщност внушава на поддаващия се на манипулиране съратник част от планираните и взетите мерки от ядрото след сутрешната среща Шарапов – Живков.

Този ден, последен от Екофорума, се провежда шествието на „Екогласност“. Неколкохилядно, свободно, естествено и неповторимо. Израз на все по-голямата нетърпимост на хората към установената власт. Първата и последна проява от подобен род в столицата на България за времето на цялото управление на Живков. От една страна, много сериозен стимул за дейците на Промяната, от друга – сериозно предупреждение. Ето например как изразява тези страхове Пенчо Кубадински на 9 ноември на решителното заседание на Политбюро: „Иначе можем да стигнем до положението, до което

искат да ни докарат неформалните групи, които вече изкараха хиляди хора на площада. Трябва да се намерят пътища, докато не сме се разделили от нашия народ, по-млади другари да поемат щафетата и да се умиротвори страната. Защото аз не смятам, че тези неща, които стават, са край. Те са начало“ [4].

На 4 ноември (събота), Младенов заминава за Китай. Темата на деня е третоноемврийското шествие. Вестник „Работническо дело“ определя участниците като „група граждани“, създавайки нов стил на отношение към опозицията, чиито прояви отсега нататък няма да се премълчават, а омаловажават. Живков многократно обсъжда първата масова опозиционна проява в столицата, която по думите на Милушев „особено много го бе обезпокоила“. „Повече от четири хиляди души са участвали в шествието!“ – сепнал се той на генерала. Показателен е начинът, по който шефът на УБО описва причините за това положение: „Какво можеше да направи, освен да даде съгласието си за тази проява? За първи път! Злополучните събития пред „Кристал“ на 26 октомври още му бяха като тежка обеца, а и нямаше как да не съобрази факта, че световният „Екофорум“ продължава заседанията си в София“ [3, с.13]. На заседанието на Политбюро Димитър Стоянов предлага случая с писмото да се смята за приключен, след като съобщава за „разговора с Петър Младенов“ [26]. Този разговор, проведен очевидно предните дни, има за цел окончателно да изчерпи въпроса с писмото пред останалите нотабили, за да разчисти място за спокойното му завръщане и изпълняване привичните задължения като виден държавен и партиен функционер. Видимо от този елемент зависи много. Живков се изказва успокоително относно писмото. Според Чакъров той е настроен „боево“, което съвпада с твърдението на Милушев, че същата вечер, в Правец, „...Живков въобще не спомена за оставка. Дори с най-малък жест или дума той не подсказа, че замисля изненада или че на него му се готви нещо. Беше в плен на постоянните си безпокойства“ [3, с.15].

Перестройците не желаят да си спомнят за тревогата си от шествието. Тях като че ли ги тревожи само отстраняването на Живков. Забелязват се и две второстепенни линии на поведение. След заседанието Джуров уговаря с Атанасов да отидат на 8 ноември при Живков и да му искат оставката [26]. Но същия ден той си уговаря среща със Станишев и Йотов. Скритата цел тук е колебаещият се Йотов, чийто глас може да се окаже решаващ. Ето как ни го обяс-

няват впоследствие Йотов и Станишев: „След заседанието на Политбюро на 4 ноември... ние тримата се договорихме да се срещнем и разменим мисли относно изострящата се обстановка. Освен отговорността пред партията и народа, като участници в ръководството на партията, ние чувствахме и нашата голяма отговорност пред своите бойни другари – чавдарци..." [10]. Тримата се срещат на следния ден, 5 ноември (неделя). Джуров и Станишев продължават внимателно да „подработват" своя колега: „В спокоен, загрижен и аналитичен разговор дойдохме до извода, че партията и страната са навлезли в дълбока и неудържимо нарастваща криза" – констатират те, правейки почти епохално откритие. След това достигат до извода, че преустройството се превръща в имитация, че е налице катастрофално спадане на доверието към партийни и правителствени решения и т.н. С мислите за „радикалната промяна", „а това означаваше преди всичко смяна на генералния секретар", двамата обясняват същността на нещата [10]. Йотов се оказва сговорчив, с което превесът на силите на истинското преустройство в Политбюро над Живковите, се осигурява.

На 4 ноември и в София, и в Москва се провеждат тържествени събрания по случай годишнината от революцията в Русия. В съветската столица високата чест да произнесе реч се пада на новия член на съветското Политбюро и шеф на КГБ Виктор Крючков. В доклада на Крючков се говори за „демократизация", „правова държава", „истинско народовластие", съхраняване и развитие на партията, все неща от строгия и умерен вид на перестройката.

Тази неделя в нашата страна пръв за готвещата се промяна сигнализира официозът – в репортажа за проведеното в София тържествено събрание Живков е изписан като пръв между равни, без обичайните титли. По този начин се легитимира положението от началото на предната седмица, когато разиграването около писмото на Младенов довежда автократора до обикновеното състояние на „пръв" между нотабилите. Посещението на Младенов в Китай е широко отразено, присъства и голяма редакционна статия за отговорността на интелигенцията в делото на преустройството. Седмицата приключва отново със затишие. Младенов е в Китай, Живков е в Правец, но се появява Луканов – за първи път от заминаването си на 25 октомври за СССР той е сред присъстващите на тържественото събрание на 4 ноември, след цели 10 дни отсъствие от официалния

политически живот. Без съмнение проблемите, свързани с отстраняването на Живков, са ангажирали цялото му внимание.

Тази седмица не е просто пропусната от страна на заговорниците. Отбелязаната цел се преследва неотлъчно до самия 10 ноември. Водени от здравата ръка на Москва, всички сили следват набелязаните ходове. Подготвят се тези, от които ще зависи изборът, както и две български алтернативни групи, със задача да искат Живковата оставка – Джуров и Атанасов; Джуров, Станишев и Йотов. Дори само от състава им личи, че работата с тях е поръчана на Джуров. От отношението на Йотов към Промяната зависи доста, затова втората група, където е той, придобива главно значение. Друга важна причина да бъде определена тя, е нейният състав от тримата стари „бойни" другари на Живков. Следователно, в очите на заговорниците, притежава много по-голям авторитет пред Първия в сравнение с Атанасов, към когото отношението му е направо оскърбително. И все пак, въпреки привидно големите усилия, които се хвърлят в това начинание, то, както ще проследим, не играе първостепенна роля.

Човекът, който направи това, което цяла гвардия български нотабили не можаха да направят, е съветският посланик. На 6 ноември (понеделник), следобед, Живков пропътува разстоянието от Правец до София, за да се срещне с Шарапов. Това е втората им среща в тези ноемврийски дни. Съветският дипломат поставя ясно въпроса за оставката. След разговора Живков изпада в известно униние. Докато Шарапов работи за Промяната, българското ядро е в относително бездействие. А Луканов е на кратко посещение във Франция, където често ходи да се лекува.

Следния ден – 7 ноември (вторник), 72-ата годишнина от революцията в Русия – започва с едно трескаво, на моменти дори хаотично движение на заговорниците. То е оправдано. До пленума остават само три дни. След два неуспешни опита да организират отстраняването на Живков, на третия те нямат право да грешат. По редица причини Москва не може да допусне, дори с дни, по-нататъшното управление на Живков. Шарапов го посещава извънредно още сутринта. Разговорите са трудни за възрастния лидер – в 11 ч на официалната церемония по поднасянето на венците пред паметника на Ленин в София той липсва. Затова пък присъстват неговите противници – снимката в „Работническо дело" е твърде показателна: на преден план, в центъра е острието на преустройството Шарапов, от

двете му страни в една редица са членовете на Политбюро – отдясно Джуров, отляво Кубадински; на втори план друга редица с кандидат-членовете, като в центъра са Станишев и Папазов. Липсват основните участници (освен Живков) – Луканов и Младенов. Това е последната публична снимка на партийното лоби преди промяната.

По време на церемонията Джуров се приближава към Атанасов и му предава деликатно решенията на ядрото относно групата, която ще ходи при Живков. Генералът „предлага" вместо те двамата, познатата ни тройка „бойни другари" да иска оставката. Освен това, за да оправдае в очите на съратника си ситуацията, той добавя: „Те споделят нашите съображения. Аз им ги изложих, без да меся твоето име и стана добре" [26].

Следобед в съветското посолство се провежда още една, непланирана среща между Живков и Шарапов, непосредствено преди официалния прием по случай празника. Първия е принуден да води преговорите при неблагоприятни обстоятелства – от международната обстановка и кризата в страната, до чуждата територия, на която те се провеждат. Колата го оставя при страничния вход на посолството, той закъснява за приема, предизвиквайки леко дипломатическо вълнение.

Никак не е лесно да се възстанови истината за разговорите между тях. Освен оскъдността на данните, двамата участници строго спазват уговорката да не изнасят информация. Впоследствие, когато за Живков тя вече няма голямо значение, той предпочита да си спомня съвсем бегли елементи от нея – обикновено такива, които кореспондират с накърнената му гордост. И все пак с увереност може да се твърди, че част от аргументите на Шарапов са напредналата възраст, влошеното здраве на възрастния ръководител – все неща, които Живков охотно си спомня и представя за свои. Едва ли скоро ще узнаем обаче, дали съветският дипломат е използвал и други недотам приятни за Живков аргументи. Сигурна е употребата на Младеновото писмо като факт, свидетелстващ за недоволството и политическата борба сред българските управници. Нещо повече, по аналогия с отстраняването на Хонекер можем да допуснем и използването на дискредитиращи факти или документи, защото българският лидер приема без никакви възражения необходимостта да си подаде „културно и цивилизовано" оставката.

При създалата се неблагоприятна ситуация, Първия съзира единствената искрица надежда за себе си само в процедурата по определянето на своя заместник. Той заявява, че в Политбюро и ЦК няма подходящ човек. Този аргумент се възприема за напълно естествен от всеки апаратчик, защото пословична е ревността му към всеки потенциален кандидат за неговия пост. Често вторият пост в държавната и партийна йерархия е зает от функционери без изявени лидерски качества, като Станко Тодоров и Георги Атанасов; например. Едновременно с това Живков предприема контраманевра, предлагайки на Шарапов за евентуален свой заместник Александър Лилов. Автократора се надява на поредно протакане, понеже Лилов в този момент не е бил дори член на ЦК и е било необходимо време, за да бъде поне кооптиран. Отначало Шарапов приема предложението, вероятно доволен, че Живков се съгласява да се оттегли без особена съпротива. Но Москва има по-радикални намерения. Двете срещи в деня на годишнината от революцията сами говорят за силния съветски натиск. Първия го приема видимо зле – той не само отсъства от официалното тържество сутринта, а на приема в съветското посолство вечерта прави впечатление силната му потиснатост и липса на настроение. Без съмнение Съветите твърдо настояват на своето. Следвайки логиката на техните намерения и най-вече стила на Крючков, една от водещите задкулисни фигури в играта, трябва да допуснем, че още на този празничен ден Съветите се надяват да уредят оставката или поне официалното съобщение за нея.

След всичко това, на приема в съветското посолство, при него се явяват трите чавдарци и искат среща. Може ли в подобен момент тя да им бъде отказана? Насрочват я за следната сутрин.

Същия вторник става нещо, на пръв поглед незначително. Гриша Филипов заминава на съвещание в Прага. Междувременно обещава на Живков, че ще се върне за пленума на 10 ноември. От неговата липса хората от ядрото печелят значително преимущество. Те имат основание да се опасяват, че безапелационната му реторика би могла да преобърне хода на всяко заседание на Политбюро, където решенията са се приемали на базата на общото съгласие. Ето защо Филипов не е предупреден за заседанието на политбюро на 9 ноември, въпреки че същата вечер се връща в София [16].

Докато преди две седмици Живков изпраща парламентьори при Младенов, на 8 ноември той сам е принуден да приеме такива. Трите чавдарци се срещат с него. Йотов и Станишев пишат, че в кабинета

на Първия се е провел „много тежък двучасов разговор“ и че той бил изненадан от темата на обсъждане. Истината е малко по-друга. Трите започват с това, че са другари от борбата срещу фашизма, преминават към идващата криза и недоволството от нея, пагубно за „партията и социализма“. Намиращ се под натиска на Шарапов, Живков бързо схваща целта на визитата. Той спонтанно реагира с въпроса: „Дали не е добре да си подам оставката?“ Делегатите се радват, приемайки мисията си за успешна: „Най-важното беше постигнато – неговото съгласие за оставка“ [10]. Така Първия потвърждава оставката си поотделно първо пред Шарапов, после пред чавдарците. Но Живков им казва за оставка на следващия, след 10 ноември пленум, разиграйки отново. Впечатлени от развоя на разговора, нотабилите не осъзнават важността на този факт и се съгласяват с него. При това Йотов подчертава, че „така смяната ще стане по-добре, а не силово, под натиск или с конфликт“ [2, с. 209], очевидно незнаейки, че съветският посланик върши точно това, докато за Джуров и Станишев със сигурност може да се твърди обратното. Все пак те успяват да насрочат заседание на Политбюро за следния ден, 9 ноември, в навечерието на пленума, за да не би той да „излезе извън рамките на определения дневен ред, тъй като у редица членове на ЦК има явна неудволетвореност от раздадения материал“ [10]. След това Живков заминава за резиденцията си в Банкя.

Скоро след срещата перестройщите проумяват елементарния трик на Първия. Алармират Москва. Веднага възниква въпросът, дали отново всички досегашни усилия са напразни, защото Живков продължава да разиграва. След срещата Джуров посещава Атанасов с явната цел да го информира за нея и скритата – да поддържа самомнението му на важен участник. Според Атанасов, те остават на мнението „промяната да се извърши както говорихме – на 10 ноември и нито ден по-късно“ [26]. Напълно възможно е генералът да се е консултирал с него, но важните решения се вземат на друго място. Там, откъдето могат веднага да изпратят Шарапов отново при Живков. Следобедната им среща е по искане на съветския дипломат. (Живков почива известно време всеки следобед, дори заседанията на пленума на 10 ноември са съобразени с това.) От нея Първия си спомня само ключовия момент, свързан с евентуалния му заместник. От Москва съобщават, че „имат друго становище по този въпрос и е по-добре да бъде избран човек от състава на Политбюро“. Веднага

Живков прави следния извод: „За мен беше ясно, че ставаше въпрос за издигане кандидатурата на Петър Младенов“ [5]. Но преди всичко Шарапов трябва да пресече опасните и изнервящи заговорщиците опити на възрастния автократор да лавира. Изглежда той се справя донякъде с тази задача, защото следващата среща между двамата е едва след фаталното заседание на Политбюро на следния ден. За разлика от българските участници в играта, които един през друг посещават Живков, търсейки неговата изплъзваща се оставка. Същата вечер Младенов се завръща от Китай. Преди това той тайно разговаря в Москва с Горбачов. Подозиран от мнозина, този факт беше скриван дълго време, докато бившият съветски президент не публикува стенограма от разговорите в началото на 1993 г. Голяма е вероятността Младенов да е получил и личните уверения на началника на КГБ Крючков за надеждността на операцията [32]. Това е напълно в реда на нещата – несигурният и постоянно страхуващ се бъдещ генерален секретар е трябвало да бъде окуражен и подкрепен.

След като Младенов пристига в София, при него идва синът на Луканов. Той носи писмо от баща си, в което го информира за станалото. Неговият високопоставен приятел съобщава за визитата на трите. Но пред Луканов чавдарците „фризират“ леко нещата в своя полза. Което не посмели да кажат на Живков, казали на Луканов – че били настоявали за оставка още на този пленум, но Първия поискал да е за по-нататък, на специално насрочен пленум. Т.е. излизало, че те настоявали, но Живков опонирал не на шега. Затова в писмото Луканов настоява да се вземат мерки, „тъй като едно отлагане би имало катастрофални последици“ [20]. Може би подобни последици лично са засягали самия подател на писмото? Според някои свидетелства Живков вече притежава необходимите компрометиращи материали за своя враг, но крайно неблагоприятната ситуация, в която попада, възпрепятства тяхното използване. Освен това някои от заговорщиците дочуват слухове за големи кадрови промени, които, въпреки че са отражение на техните собствени действия, са възприети от тях като подготовка на ответни действия от страна на Първия. Всичко това ги изплашило не на шега. Може би това е причината спомените им за този момент да се различават чувствително. Сигурно е, че те трескаво търсят изход от ситуация, за която им се струва, че отново ще завърши с провал. И решават на следния ден пак да искат оставката на Живков.

Поведението на Шарапов е в контраст със суматохата, настъпила в редиците на българските перестройци. Постигнал своето, той се отдръпва от сцената. Ясно е, че неговите действия са независими от действията на българските заговорници и не всичко, което му е известно, става тяхно достояние.

На 9 ноември (четвъртък), Живков идва на работа в тъмен официален костюм. Чакъров си спомня: „Настроението беше тягостно. Гледаше разсеяно, не можеше да се концентрира, през цялото време мислеше за нещо друго" [2, с. 209]. Мощните аргументи на съветския посланик вече са го принудили да приеме неизбежността на своята оставка. Но той продължава да се надява през тези напрегнати часове на важния въпрос за личността на неговия заместник. Поставеният от Москва човек би бил прекалено сервилен към нея. При известната неприязън на съветското ръководство, водено от Горбачов, към Живков, рисковете за свалените автократор са прекалено големи. Точно както стана впоследствие – не без съгласието на Съветите бившият Първи бе подложен на преследвания и дискредитиране. Поради тези причини той, тихомълком и от своите привърженици, се опитва да измени частично условията на играта, диктувани от северната столица. Прави го в своя си стил на сполучливо или недотам сполучливо хитруване – последният негов „маньовър", докато е зад голямото кормило. Ето как си представя изхода от заплетеното положение: „Но беше необходимо начело на Партията да ме замести някой, който се ползва с доверието на Москва, за да направи ловък завой. Беше въпрос на дни" [9, с. 49]. Към всичко това трябва да добавим и известна доза национално достойнство срещу тези, от които зависи през времето на цялото си управление. Това са част от причините, поради които той разиграва сполучливо чавдарците и предизвиква мълниеносната поява на Шарапов предишния ден. Знаейки неблагоприятната ситуация в Политбюро, Първия свързва последните си надежди с пленума на следния ден, където се надява на подкрепата на необвързани със заговорниците хора. Според източник, неговите помощници работят върху словото му на пленума през цялата нощ на 8 срещу 9 ноември. На 9-и той приема хора, от които се надява, че може да очаква някаква подкрепа на пленума и сондира перспективите за алтернативен на Москва заместник. Един от приетите този ден потвърждава, че Живков действително се занимава тогава с този въпрос. Същата сутрин извиква и Й. Йотов, към

който и перестройците, и управляващият демонстрират специално отношение, за да го спечелят на своя страна. Този четвъртък Живков го кани при себе си даже два пъти. От своя страна Джуров и Станишев го „подпират" внимателно – те даже крият от него, че Младенов е определен да бъде бъдещия генсек. Ето откъде личи това – в спомените на Йотов и Станишев е отбелязано за предишния ден, че след разговора с Живков: „Единственото, за което се договорихме, защото бяхме напълно единодушни и нямахме никакви колебания, беше това, че новият генерален секретар трябва да бъде от новото поколение другари, да не бъде по-възрастен от 60 години." Дори подхвърлили, че в „Политбюро има такива другари" [10], т. е. същата словесна формула, за която Москва настоява в разговорите с Живков, за да осигури избирането на външния министър. Указанието, че всичко е предварително решено, се съдържа в книгата на Живко Живков: „Извършителите на промяната знаят кой ще бъде новият генерален секретар. Те се обединяват около кандидатурата на П. Младенов" [1, с. 204]. По този въпрос неслучайно Младенов е малко гузен, заявявайки, че били се договорили без него, докато бил в Китай [20]. Всъщност той донякъде е прав, че неговото определяне за бъдещ Първи е извършено от други и в мащабите на много по-голяма политическа игра.

На самия ден 9-и, Живков продължава да опипва почвата. Той пита Йотов: „Слушай, вие вчера не казахте как гледате на моето предложение за оставката" [10]? Но партийният идеолог решава, че Първия само разиграва въпроса с оставката си и откровено защитава нейната необходимост, без да проумее истинските му намерения.

На срещата с приятелите от ловната дружина – Джагаров, Балевски и Зарев, отново е повдигнат въпросът за заместника. Според Джагаров, Живков мислел за Лилов: „Аз съм го създал. Аз съм го издигнал ... остана си верен и предан, не каза лоша дума срещу мен" [27].

Трескавото напрежение се отразява и на Младенов. Подтикнат от писмото на Луканов предната вечер, сутринта той звъни на Джуров, за да иска среща с него. Генералът е учуден, защото новата среща на чавдарците с Живков е вече уредена. Затова Младенов пише: „В началото той не разбираше защо настоявам да се видим..." [20]. Но може ли военният министър да откаже на бъдещия генерален секретар? Джуров или се обажда и насрочва срещата по-рано с 15 минути,

или само си дава вид, че го прави, колкото да угоди на настойчивото желание на Младенов. Според споделеното от последния излиза, че генералът урежда въпросната среща на два пъти, защото още предната вечер, когато перестройщите са налегнати от поредните съмнения относно постъпките на Живков, тя е уговорена с Йотов по телефона. Този епизод недвусмислено показва второстепенната роля на външния министър в самото ядро. Очевидно Луканов и Джуров са хората, поддържащи връзката с „центъра" и насочващи останалите в действията.

Най-неочакваната постъпка този ден е извършена от нетърпеливия Г. Атанасов. По обяд той нахлува при Живков и пита: „Другарю Живков, какво ще правим утре на пленума?" След това направо споделя, че е един от „инициаторите" и че е необходимо Първия незабавно да се оттегли. Бързайки да създаде своята драматична кулминация в пиесата, той отправя патетично и прочувствено следните слова: „Другарю Живков, пред мъката и смъртта всички сме равни, но не и пред мъжеството." Изглежда тези думи разчувстват Живков, който освен че отговоря в същия драматичен дух: „Георги, на заседанието следобед ще си подам оставката", решава, че Атанасов може би е онази спасителна за него кандидатура. Но министър-председателят категорично отказва. От своя страна той предлага Петър Младенов, на което Живков рязко се противопоставя: „Той подскочи: „Не, никога няма да го предложа!" – спомня си Атанасов [26]. Чувствайки се от силните на деня, министър-председателят подхвърля, че това ще сторят той или Джуров. След това неочаквано посещение Живков се оттегля за почивка.

Следобедът е времето на последното, стигнало до ожесточеност, шетане на заговорническата група. В 16 ч Джуров отново звъни на Йотов, за да се срещнат. Когато последният отива в Партийния дом, изведнъж човек от охраната на Живков му казва: „Другаря Живков поръча незабавно да се явите при него." Изплашеният секретар на ЦК по идеологическите въпроси си спомня: „Това ме изправи пред въпроса: А сега накъде?" [10] Въпреки изкушенията на живковизма, Йотов отново избира истинското преустройство и отива при Джуров, където разбира, че Първия е насрочил среща на Джуров половин час по-късно, а Станишев изобщо не е поканен. Тримата констатират: „...доловихме опит да бъдем разединени и противопоставени един на друг с прозрачната цел да се осуети предприетата инициатива." За

кой ли път те решават: „...промяната на всяка цена трябва да се извърши на утрешния пленум на ЦК, а не по-късно." Йотов отива при Живков, който в грубоватия си стил, опитвайки се да го предразположи, го посреща с думите: „А бе слушай, Джуров нещо се е раздвижил, нещо предприема." Докато главният идеолог започнал да обяснява, че Джуров е „честен революционер", същият, ядосан от маневрирането, нахлул в кабинета на Първия [10]. „Трябва да напуснеш ръководството на партията и страната" – са неговите вероятни думи [12]. Тримата настояват за незабавна оставка понеже: „...събитията, взети в техния вътрешен и международен аспект, се развиват така мълниеносно...". На това Живков отговаря съвсем честно: „Ама разбира се! Нали това е моето предложение." Те отново са изненадани и му припомнят вчерашния разговор. Той им отговоря, че не са го разбрали [10]. „Грешки имам, престъпления нямам" – резюмира Първия. Вероятно след този драматичен отговор, Чакъров отбелязва, че „...Джуров се просълзил от вълнение в този исторически момент" [2, с. 211]. Заговорниците приемат, че най-сетне постигат това, към което се стремят. Дали някои от тях съзнават, че едва сега застават на линията, очертана от Шарапов предните дни?

Но Живков отново успява да прокара нещо за себе си – не е обсъждан евентуалния заместник. Неговата тайна цел – поотделно чрез Джуров и Йотов да успее да отклони кандидатурата на Младенов – не може да бъде осъществена. След уточняването на нещата, кой какво е казал и защо, Живков подхвърля: „Добре, сега на заседанието на Политбюро в 17 ч аз ще си подам оставката, но кой ще ме замести?" От разказа на Йотов, който не знае намеренията на ядрото за издигане на Младенов, става ясно, че Живков съвсем правилно е ориентиран в ситуацията – само чрез главния идеолог Първия може да се надява да промени това решение [10]. Зад двойката Младенов – Станишев стои Съветският съюз. Знаейки го, Първия не прави дори и опит да преговаря с тях.

Междувременно при Живков на два пъти този ден влиза и Димитър Стоянов. Вероятно Първия иска да се увери в надеждността на органите за сигурност. Не е чудно, че същото прави и представителят на КГБ Владилен Фьодоров, който вика при себе си шефа на УБО Георги Милушев. Той му съобщава за заседанието на Политбюро. Генералът отвръща, че не знае, а отговорът на Фьодоров е: „Не може да не знаеш. Има заседание и е много важно как ще приключи"

[3, с. 20]. Разбираемо е желанието на перестройщите да се осигурят срещу неголемите въоръжени сили на УБО, които, според Младенов, можели да сринат София, а според техния началник са били с доста по-скромни възможности [3, с. 35].

Чавдарците и Живков се отправят към залата за решаващото заседание на Политбюро. Това дава повод на някои да говорят впоследствие, че Живков бил „въведен", докато те просто влизат и веднага започват.

Без предисловия Живков си предлага оставката поради напредналата си възраст: „Очевидно годините са си години, а постът генерален секретар изисква голямо напрежение." След това той припомня епизода с миналогодишното си подаване на оставка и предлагането на кандидатурата на Г. Атанасов, подкрепена от всички с изключение на един. Допълва, че може да бъде избран и друг човек, завършвайки с това, което са искали от него: „Но категорично поставям въпроса да бъда освободен." Веднага Милко Балев възразява, но Живков отново потвърждава намеренията си. Тук се намесва Атанасов, който подкрепя оставката и прави отвод на своята кандидатура, чувствайки, че „...няма достатъчно сили за този пост, че не е достатъчно решителен". Накрая той предлага на върховото място П. Младенов. Настъпва мълчание. Живков предлага почивка. Балев отново изразява несъгласие с оставката, но е засечен от Джуров: „Не е необходима почивка", което става повод за нови изказвания. Намесва се и Димитър Стоянов в защита на Живков, с което предизвиква намесата на основната група от заговорниците – Луканов, Кубадински, Папазов, Джуров, както и на Г. Йорданов. Живков още веднъж предлага да се обединят около оставката му, но Балев отново възразява. Изказванията продължават с кандидат-членовете Д. Станишев, Г. Стоичков, Е. Христов, които подкрепили оставката и накрая с изказване на възловата фигура от този ден – Й. Йотов. След него и с продължаващата настойчивост на Живков: „Цивилизовано трябва да стане", Балев приема предложението. После същото прави и Димитър Стоянов. Най-сетне Политбюро успява да постигне „обединение" по основния въпрос. Тук стенограмата от заседанието, публикувана от Мария Далекова, се прекъсва и продължава с възхвалите, които Младенов получава от колегите си за своята кандидатура [4]. Накрая и той взема думата: „Другарят Тодор Живков – това е етап в историята на Българската комунистическа партия, голям, славен

период, който, както и да се опитват някои да го зачеркнат, да го очернят, не биха успели." Той продължава в същия дух, благодари за подкрепата и поема заседанието в свои ръце. В този момент нервите на Живков не издържат. Той не се стърпява и изрича: „Ти поемай ръководството сега, но не те е избрал Централният комитет. Ще извиняваш тогава." Но Младенов продължава да води. Живков интервенира активно в дискусията и след като успява да провали набелязания план на ядрото за пленума на другия ден, предлага да решат проблема без него. Тук се намесва Джуров, за да спаси Живков от допълнителни унижения. Постига се компромис – срещу оставането на Живковия доклад на пленума той се съгласява да напусне заседанието [4]. Първия си спомня, че му поръчали да уведоми Шарапов за взетото решение, което било сторено [5]. Трябва да тълкуваме този факт като изискване на победителите за показване на послушание и своеобразен акт на възмездяване за причинените им неприятности от него през последните два дни. Така, в този последен ден преди пленума, Живков и Шарапов се срещат за шести път. После съветският посланик поздравява Младенов от името на Москва, където вече е позвънил. Оттам го приветстват, тъй като го „... познавали като добър и верен приятел на Съветския съюз" [3].

Денят приключва с пълна победа за преустройството. Живко Живков го предава по следния начин: „Първият етап от промяната е извършен по безупречен начин" [1, с. 204]. Политбюро взема окончателното решение за отстраняването на Т. Живков и е издигнат П. Младенов. В защита на Живков остават само Балев и Стоянов. Всички останали се вслушват в далечните северни ветрове на промяната. Само Първия не остава доволен. Прибързаният начин, по който се опитват да се освободят от него, го прави нервен и подозрителен. Всичките му надежди, свързани с проваляне на Младеновата кандидатура, пропадат и остава една последна, свързана с пленума на другия ден.

Същата вечер – на 9 ноември, при опит да успокоят духовете на хората, източногерманските власти открито обявяват, че отсега нататък се разрешава пътуването на Запад. Новината изкарва хиляди по улиците на Берлин, които се отправят към пропускателните пунктове на Стената. Под техния натиск вратите се отварят, мнозина се качват на нея, започва разрушаването ѝ. Докато отгласът от събитието обикаля света, в България по всяка вероятност се провежда

операция **Христина** **„гц,Щ“**. Посоченото кодово обозначение е разположено в броя на „Работническо дело“ от 10 ноември, в карето на статията за посещението на Младенов в Китай. Нито преди, нито след това може да се открие някаква подобна „печатна грешка“ в тогавашния официоз. Остава тайна за кого е било предназначено това шифровано съобщение или парола. Изглежда някаква връзка с това има отговорът на Джуров на въпрос, спокойно ли е прекарал нощта: „Е не съвсем... цялото положение бе напълно овладяно от нас и изненади не биваше да се очакват. Така и стана“ [12].

На 10 ноември (петък), се изиграват последните сцени от пиесата. Живков продължава да се надява да провали поне част от замислите на противниците си. Той чете актуалния си доклад, успял със сетни сили да го прокара на пленума. Като че ли всичко тече постарому. Мнозина от участниците на пленума дори не разбират какво се готви. Но по време на обедната почивка новината се разчува. Бързо се създава и съответната нагласа. На следобедното заседание, когато се поставя въпросът с оставката, опитите на някои от участниците да предложат други кандидатури и усложнят процедурата биват посрещнати от перестройците с неприязън. През междинната почивка Живков предлага на Атанасов поне да остане председател на Държавния съвет. След тази почивка се изказва само Лазар Причкапов, човек отдавна подготвен и привлечен към ядрото. Докато той говори, Живков иска думата, но Атанасов отклонява и предлага гласуване. Оставката е приета единодушно от целия Централен комитет, а кандидатурата на Младенов само с един глас против. Според Милушев телевизионните кадри, показващи Живков напълно сломен, са направени точно в този момент [3, с. 27]. Първия очевидно не е могъл да си представи, че всички негови ходове, „маньоври“ и разиграванията, цялата тази игра може да завърши просто така, с едно гласуване и при прословутото в хиляди други случаи пълно болшинство. Ето как управляващият български елит одобрява почти въодушевено решението на Москва. Доверието в лидера е отдавна загубено. С този акт само се потвърждава това мнение.

Технологията

Трите варианта, за да бъде организирана смяната на Живков, се базират на метода „сблъсък в Политбюро и ЦК“, извършен чрез предварително подготвяне на голяма част от техните членове. Вероятно идеята идва от групата на Ж. Живков, А. Луканов и П. Младенов, вдъхновени от колебливата позиция на Първия на някои от пленумите през 1988 г. Така например, при освобождаването на Станко Тодоров и Чудомир Александров от Политбюро през лятото на същата година, Луканов си спомня: „Тогава висеше във въздуха въпросът за смяната. Двама-трима старци се обадиха, Живков побледня, но не подхванахме тази тема. Не се чувствахме достатъчно сигурни...Ако няколко души от нас бяха набрали куража тогава да станат, въпросът можеше да бъде решен“ [23]. Нещо подобно твърди и Живко Живков: „Поради недостатъчна организираност се пропусна, може би, важен момент да се даде отпор на своеволията на Тодор Живков“ [1, с.199]. Именно тази нерешителност на нотабилите е трябвало да преодолее съветската помощ. Първите два опита показват, че подобен начин на действие, сам по себе си, е недостатъчен да отстрани автократора. Той само разклаща неговото положение, както става ясно след края на втория.

Всъщност през юли няма дори и действителен опит, а само плахи наченки. По това време Горбачов и неговият екип не могат да отделят нужното внимание на източноевропейските си събратя. Както видяхме, вътрешните проблеми на гигантската страна изместват вниманието от външните.

През октомври, при втория опит всичко е по-различно. Събитията в Източна Германия се отразяват пряко на подготвяните промени в сателитните страни. Масовите народни демонстрации, възгласите „Горби, Горби“, изглежда са създали определени представи у съветското ръководство. И по-специално, че провокирането на подобни изяви в останалите подлежащи на преустройване държави, могат да се превърнат в крупни и успешни просъветски акции. Особено интересна страна на тези акции е тяхната революционност. Типично за държавния марксизъм бе да разглежда като такива всякакви масови и радикални народни прояви. При конкретните дадености промените в Румъния и Чехословакия са най-добрите примери за подобен подход, макар че до „истинска революция“ се стигна само в първата.

Идеята за революцията пронизва и целия български неколкомесечен процес на смяната. Първото раздвижване се докосва до 200-годишнината на Френската революция на 14 юли. Второто и третото се родеят с годишнината от Руската революция. На самия 7 ноември Шарапов упорито преследва Живков в две настоятелни срещи, опитвайки се да приключи най-сетне с проблема и да поднесе на шефовете си голямата новина точно на „Великия празник". Да не забравяме, че автор на идеята за „революционната перестройка" е самият Горбачов.

Много е вероятно, при евентуалното развитие на революционния стил на действие в България, спрямо шествието на „Екогласност" от 3 ноември да е било замислено подобно масово брожение. За да може в очите на обществеността, широкото народно недоволство да бъде смазано от страна на диктатора. Нещо като голям провал на живковизма преди пленума на 10 ноември. Публичното оправдаване на подобни действия откриваме в една статия, отпечатана скоро след събитията: „Знаейки вълчия нрав и вълчите порядки на българския управител, възможно е да се предвиди, че той няма да се спре пред кървава сеч, само за да се задържи на власт... Сега е вече известно, че Живков, изплашен от развитието на събитията в другите социалистически страни, се е готвил за жестока разправа с всички другояче мислещи" [42]. Единадесет дни след отпечатването на тази статия във вестник „Московские новости" Живков беше арестуван.

Третият опит, познат ни като десетоноемврийски, е твърде показателен. Участващите едва ли не забравят за активите си от втория – писмото на бъдещия лидер и наказването на дисидентите от „диктатора" пред градинката на „Кристал". Защото основната сила, която ще отстрани Живков, вече няма нужда от подобни фокуси. Както в случая с Хонекер, Живков е принуден да се оттегли, само че в ГДР главна роля изиграва тайната служба ЩАЗИ. Обратно, българската Държавна сигурност не се намесва активно, но това което се случва, се извършва благодарение на нейното благосклонно бездействие. Живков е омръзнал достатъчно дори и на нейните шефове. В последните дни преди смяната мнозина висши функционери от ДС разбират за подготовката, но не предприемат нищо, задоволявайки се със сладостта на информацията.

Действията на заговорниците в началото на ноември са извършени с по-голяма адекватност спрямо местните условия. Промяната е

вкарана в спокойното русло на апаратната игра, въпреки рисковете от реванш, поддържащи напрежението между борещите се. Тя е задоволявала и двете страни. „Ако има компромис, той се състои в това, че всичко трябва да стане по легален път, доброволно, съгласно партийния устав" [1, с. 204]. Това е своеобразният български принос в голямата източноевропейска игра. Магическата дума, която го изразява най-точно е „цивилизовано". Всички ангажирани я повтарят като заклинание. Потърпевшият Живков дори нарича, не без известна гордост, собственото си оттегляне „най-цивилизовано в сравнение с това на моите колеги от другите социалистически страни" [5].

Обяснението на такъв вид словесни спасителни пояси можем да открием в манталитета на тези хора. Свалянето от власт на множество бивши социалистически управители от близкото минало е ставало най-често по доста незавиден начин. Известно е как грубо и безцеремонно Живков отстранява мнозина реални и мними конкуренти. Легендите, разказвани сред висшата администрация, за отстраняването на Сталин, Хрушчов и други висши функционери, са поддържали опасенията от съветските действия. Затова Първия основателно се е страхувал от самия момент на предаването на властта. Въпросът, какво ще бъде след това, го е плашел повече от всичко на света.

При технологията на отстраняването, проведена в България, могат да се доловят две линии на мислене и действие. Първата е на масовите революционни действия. У нас тя е проявена в най-общ вид, без да може да се разгърне достатъчно. В нейния почерк са застъпването на годишнините от революциите, боят пред „Кристал", вероятното опорочаване на шествието на „Екогласност", разобличаването на Живков като диктатор, готвещ кървава разправа с „другоячемислещите" и т. н. Втората е въплътена в обикновените апаратни ходове, дебнене по коридорите на Партийния дом, постигане на победата на заседанията или на партиен език – познатия ни „сблъсък в ЦК", също нелесен за реализиране вариант. Защото в този случай простото мнозинство на Живковите противници в Политбюро не означава автоматична победа. Комунистическата партия и нейното ръководство не са демократично устроена организация, за да могат да резрешават вътрешните си конфликти чрез налагане мнението на болшинството при обикновено гласуване. Дори само един от деветте членове на Политбюро да бе отстоявал твърда позиция срещу остав-

ката на Живков, нещата биха взели неприятен обрат. Защото основният начин за вземането на такива решения там е принципът на всеобщото съгласие. Облегнати на гърба на колективната отговорност, българските нотабили са приемали редица непопулярни решения. Оставката на 9 ноември в Политбюро е приета едва след като и последните й противници открито я признават. Нейното налагане продължава и на пленума на следния ден, където всяко изказване встрани от подетата линия се възприема като пореден опит за отлагане на края.

Едва ли може да има някакво съмнение, че зад първата линия стоят Съветите, а зад втората – елитът на българската номенклатура. Следователно автор на третия вариант на смяната очевидно е колективното творческо взаимодействие между съветските и българските съмишленици с доминиране на първите, защото, въпреки че втората линия се налага като действие, диалози и от двете пиеси се застъпват на родна сцена. Явно съветските автори се вслушват в съветите на българските. Успехът се постига благодарение на натрупания опит и поучаването от предишните грешки. Значението на това положение не е никак маловажно, защото жалкият опит за преврат в Москва през август 1991 г. показа, че шефовете на КГБ не можаха да организират в собствената си страна нещо, което да бъде едновременно организационно и социалнопсихологически изпипано.

Много по-сложен е отговорът на въпроса, каква е алтернативата на предприетите от заговорниците действия. Според тях Живков никога сам не би напуснал поста си. Съдейки по стила на неговите действия, той неизбежно би стигнал до частично оттегляне, запазвайки известна част от лостовете на властта, подобно положението на Дън Сяо Пин в Китай. Те биха включвали задължително някаква, макар и почетна длъжност. В последния ден – 10 ноември, той се опитва да задържи председателството на Държавния съвет или пък членство в него, каквото му оставят заговорниците след пленума [3, с. 30]. Такъв или подобен вид положение в партията би било удобно за него. Тезата, че Живков е сатрап, подготвящ разправа с опозицията, не издържа критика и обслужва само повърхностните политически интереси на тези, които го смъкнаха от власт. Събитията след случката пред „Кристал", вкл. разрешеното шествие на „Екогласност", показват, че той може да проявява необходимата, според условията, гъвкавост. Друг е въпросът, че продължаващото властване на автократора би довело до задълбочаване на кризата в обществото. Неизбежно би било и катастрофалното спадане престижа на комунистическата партия. Това е било пределно ясно на мнозинството от висшата номенклатура в страната, чиято благосклонност към действията на Живковите противници е може би основната причина за смяната. Ето например какво заявява П. Кубадински на заседанието на Политбюро на 9 ноември: „Смятам, че една такава законна и нормална промяна ще послужи като отдушник в нашата партия... Колкото на мен да ми е тежко, тъй като ние с др. Живков работим толкова години, аз виждам, убеден съм, че трябва да стане промяна... Но обстоятелствата сега са такива, че без тези промени ще има негативни последици за партията" [4].

Сделката

Най-важният компонент от третия вариант е своеобразната сделка между потърпевшия автократор и Съветите. На Живков са обещани възможните привилегии, с които да се чувства осигурен до края на живота си, вкл. живота на неговите деца и внуци, неразделни от патриархалния му свят. Това са пенсия, равна на досегашната му заплата, бронирана кола, шофьор, медицинска сестра, политически съветник и т.н., за да може той да се оттегли „доброволно" и най-важното – сигурно. Освен това на него са му били гарантирани известни политически и морални прерогативи, също и лична неприкосновеност. Важно задължение, поето от него, било нито по време на разговорите, нито след това да алармира своите привърженици, което той изпълнява съвсем стриктно. След събитията Живков дори го изтъква като своя заслуга.

На следния ден след пленума – 11 ноември (събота), Живков получава официалния документ за осигурените привилегии. В понеделник вече е спокоен и напълно доволен от извършеното. Според показанията на секретарката му Ангелина Горинова, този ден той изгаря документите от касата си. Съществува известна вероятност сред тях да са били компрометиращи материали, събирани от него срещу заговорниците.

След като на 10 ноември всичко приключва, настроенията на участниците коренно се променят. Осигурен и доволен, Живков вече се радва на случилото се: „Добре направи Георги Атанасов, че прекъсна обсъжданията. Както вървеше, след предложението на Ирибаджаков пленумът можеше да вземе друг обрат“ [3, с. 31]. А някои от довчерашните му противници проявяват нескрито приятелско отношение, достигащо до умиление. Освен че се просълзява на 9-и, след пленума, Джуров обръща внимание на Младенов да се решат „...всички въпроси на другаря Живков“, имайки предвид главно материалната осигуреност. Младенов е още по-сервилен – след пленума и след заседанието на Политбюро, той изказва официални и неофициални благодарности, изпраща бившия си суверен, разменят си целувки. Новият генерален секретар нарежда прословутото „цивилизовано отношение“ към Живков да се запази и занапред, включвайки специално и Евгения Живкова в грижите на УБО [3, с. 30]. От своя страна бившият Първи възприема като лична главната болка на предишните си противници, по всяка вероятност внушавана на разговорите с Шарапов: „Главното сега е...да не се допусне никакво разцепление в партията! Никакво РАЗЦЕПЛЕНИЕ. Да се помага на новото ръководство!“ [3, с. 31].

Подобни обрати в поведението на властника се крият в неговия характер, за който съветникът му Чакъров пише: „Винаги ме е учудвало това, че веднъж проявяваше реализъм и далновидност, а в следващия момент непохватност или нещо като опит да спре или отдалечи края.“ В тези дни той се намира в особена нестабилност, породена от задействания процес на смяната. Колебанията на неговото състояние се движат в широки граници: от опасенията, предизвикани от действията на Москва, през очевидната му безпомощност на финала на пленума, до пълно задоволство от станалото в следващите дни. Това е само една от причините третият вариант от разиграваната историческа пиеса да се превърне в полудраматичен, полукомичен фарс с неизбежен и предопределен финал.

Разпределение на ролите

Основно действащо лице в боянския спектакъл е Шарапов. Никой от българските участници в играта не би могъл да извърши това, което той направи. Причините Първия да приеме съветските условия на играта, се крият в тяхната сила и неотразимост. Качества, които той изразява прекрасно само в една фраза, казана от него на Горбачов още през 1987 г.: „Добре знаем какво е Съветският съюз...“ [2, с. 135]. Извършеното от съветския пратеник е много добре резюмирано от Живко Живков, един от хората, посветени в хода на нещата: „Върху Тодор Живков бе упражнен такъв натиск, че той изпадна в безизходност“ [1, с. 203].

От българските участници по-значима е ролята на дуета Луканов – Младенов, въпреки неговата неравностойност. Външният министър е добър приятел, но и отлично средство за прикритие на действителните цели на своя съратник. Защото във фигуративното пространство на заговора Младенов не е и не би могъл да бъде истинският претендент за мястото на Първия. Той е твърде невъздържан, често „изпуска“ неща, които не са за пред публика както в случая с репликата за „танковете“, така и в интервюто си пред в. „Поглед“, направило възможно настоящото изследване. Епизодът на 9 ноември с отиването му при Джуров показва, че и съмишлениците са му отреждали второстепенна роля при действията по отстраняването на автократора. На него му липсва добрата публична физиономия, не владее политическата демагогия, пословична е неговата страхливост, за която може да се изпише цяла глава. Той проявява рядко срещана непоследователност в отношението си към възрастния лидер, влияейки се изцяло от конюнктурата. В известното си писмо определя Първия – като страшилище, на пленума на 10 ноември – като пример за подражание, а в интервюто за споменатия вестник през следващата година – като хитър и коварен [20]. Особено гузен е Младенов по отношение на съветската връзка в българската промяна. В същото интервю цели четири пъти в една колона той я отрича напълно, но се изпуска за посещението на Луканов в „чужбина“, което последният, както видяхме, призна пред лицето на фактите, че е било точно в Съветския съюз. Изобщо изборът му е твърде неподходящ за поста генерален секретар или както твърди неговият

противник Гриша Филипов: „Никой не е подозирал, че той може да бъде претендент за лидер на партията, нито че съветската страна го готви за такъв“ [18]. Но все пак най-точна е преценката на топкадровикът Живков: „...той е неподготвен, откъснат от кадрите, няма качества за лидер на партията и държавата“ [5]. След скандала с „танковата“ касета, избраникът на преустройството завърши безславно политическата си кариера под подигравателния напев на демонстриращите пред Президентството в горещото политическо лято на 1990-а: „Пешо, подай си оставката“. При новите политически условия Младенов е жертван от своите най-близки съратници, за да се окаже в положение, подобно на бившия Първи – извън структурите на властта и собствената си партия.

В разположението на фигурите, заложени до голяма степен от Луканов, Младенов е неподходящият, но необходим човек, който да поеме риска открито да се противопостави на автократора. Точно този риск министърът на външноикономическите връзки не желае да поеме. Неговата любима позиция е задкулисието, откъдето може да насочва някои от участниците, както става с Йотов, Станишев, Атанасов и някои други. Ето какво си спомня между другото П. Кубадински: „Като се запичаше нещо и аз се противях, Андрей Луканов се смееше: бай Пенчо ще свърши работата“ [6]. Второстепенното място в служебната йерархия е най-подходящо за кротко изчакване времето за атаката на призовото, но до ключовите места в Политбюро се стига трудно и с многократно доказване на лична преданост към Първия. Втората линия е извънредно удобна като позиция на амбициозния претендент и за самото организиране на дейността по заговора.

Луканов успява преди всичко да се настани отлично в пространството, подхранващо с жизнени сокове българските социалистически вождове. В това отношение успехите му са повече от превъзходни. Доверието на осъвременеността съветско ръководство безапелационно е пренесено върху него и Младенов. За това играят роля както обективните обстоятелства – и двете страни принадлежат към средното поколение номенклатура, така и личните връзки между тях. В изявление за пресата, публикувано на 28 октомври 1990 г., Луканов заявява многозначително за отношенията си с Горбачов: „Познаваме се от доста време, отпреди 1985г.“ Решаващи се оказват и професионалните контакти на претендента със съветската страна и единомислието с новите съветски управници на база прагматизъм. По такъв начин амбициозният апаратчик успява да спечели борбата сред българските нотабили за утвърждаващата съветска връзка. Средният слой номенклатурчици, по силата на социалното си положение и променените реалности, са значително по-прагматични от възрастните си събратя. Показателно е описанието на вътрешния наблюдател Чакъров: „Особено опасно бе новото поколение политици, бившите комсомолски кадри... Новото поколение бе изпълнително, ловко и бе готово на компромис с всичко и можеше да направи всичко с изключение на едно – да мисли и работи честно“ [2, с. 96].

Големите лични амбиции и претенциите за властта, политическите възможности и близостта със съветските противници на автократора, поставят Луканов в положението на действителен претендент. Неслучайно за Живков той се превръща в „явлението“, което трябва да се „заличи“. Ето какво твърди главният заговорник за отношението на Живков към него: „...той усещаше, той е човек с много голяма интуиция, че го разбирам, че мога да тълкувам намеренията му, да виждам скритият смисъл на думите му.“ Самият Луканов свързва превръщането си в „истински политик“ с намерението да смени Живков [23]. Това състояние на нещата е главната причина за прословутата омраза и нетърпимост между двамата. Но как е възможно Живков да ненавижда този, когото сам е издигал и покровителствал? Отговорът е – само ако действително заплашва упражняването на властта му. Ето какво твърди Гриша Филипов за отношението на Първия към Луканов: „Тодор Живков мразеше нечистоплътността в неговите действия, заиграването с една или друга страна, стремежа да изпъкне той, Луканов, а не Тодор Живков“ [18]. Това твърдение съответства на високото самомнение на главния претендент, за което можем да придобием представа от следното му изказване, в интервю: „Не съм от тези, които си оставят магарето в калта. Аз никога не допусках той да отправи към мен някаква нападка или оскърбление и тя да остане без отговор, докато другите си мълчаха. Както знаеш, аз не съм човек, който обича да го настъпват, даже когато настъпващият е абсолютният монарх“ [23]. Отношенията между двамата (Живков и Луканов) са резюмирани най-добре пак от Луканов в това интервю: „Ние с него сме антиподи. И не само като хора. Аз смятам, че съм негов антипод в политиката.“ Претендентът се противопоставя на политиката на лично доминиране от страна на

Живков. Той смята, че неговата собствена комбинативна политика повече ще приляга на съвременните условия.(Обстоятелствата впоследствие се оказаха в много отношения и над нея.)

Бурното развитие на опозиционните политически структури след смяната, иззеха в обществените представи общата насоченост на промяната. Те оставиха скромно място за прагматичния социализъм, подпомаган от съветска Москва, скътан в едно от ъгълчетата на голямата социалистическа партия. Този тип социализъм, с неизбистрена идеология, с простото осланяне на политиката на компромиси, отстъпки, преговори и деликатни манипулации се оказа не особенно продуктивен за това време. В основата му е неразбирането, че във времето на голямото противопоставяне значението на идеологиите нараства многократно. В това е част от прословутата „лична и политическа драма" на Андрей Луканов. Тук бе например коренът на противоречията с новия партиен лидер – Александър Лилов, чийто праволинеен идеологизъм никак не се съвместява с Лукановата прагматика. Но не само това. Претендентът допуска съществени грешки. Една от тях е определянето на Младенов за бъдещ генерален секретар. Избирането му е продиктувано по-скоро от сложността на политическата ситуация, когато по-важен е надеждният приятел, отколкото способният, но несигурен съратник. Този не особено далновиден ход допринесе отчасти за цялостния политически неуспех на перестройците. Загубата на президентския пост, поради непрецизните му действия месеци след смяната, измени значително позицията на властите в страната.

Въпреки че гледа на себе си като на главен стратег на промяната, Луканов не обладава необходимите способности да организира сам изместването на Живков. Действията през юли и октомври си остават просто опити. Въпреки адекватността на избрания метод, липсата на достатъчно координация, смелост и влияние пред останалите участници спъват работата. Защото заместващи Живков, претендентът е трябвало да се ползва в очите на колегите си поне с равностоен авторитет, нещо, което нито той, нито Младенов притежават. Заради това Живков не гледа на тях, още по-малко на „чавдарците", като на действителни противници.

Всички тези неща допринасят за слизането на претендента Луканов от голямата политическа сцена и до невъзможността да бъде Първи. Всъщност той никога не успява да бъде такъв. Ключов пост

в страната след събитията става президентският, а не премиерският. Неговите стремежи към реалното дърпане лостовете на властта намират покритие за сравнително ограничен период от време. Впоследствие, когато събитията вземат неблагоприятна посока за Луканов, упорството му да задържи изпълнителната власт обединява срещу себе си всички възможни опозиционни структури и настроения в страната. В лицето му те неслучайно виждат проводник на съветските интереси в страната.

Следващ по значение в организирането на заговора е ген. Добри Джуров. Луканов го нарича „гарант", макар че действителните гаранти са съветските служби. Джуров наистина изпълнява охранителни функции, каквито личат от случая с активния борец в края на август и от някои негови изказвания след събитията. Особено важна е ролята му в манипулирането на някои от своите колеги в Политбюро като Йотов и Атанасов.

Значима е ролята на Начо Папазов. Той е един от малцината във висшето ръководство, който, заедно с Мирчо Спасов, е споделял комсомолската младост на Живков по време на сталинския режим. Папазов е председател едновременно на „Общонародния комитет за българо-съветска дружба" (една от длъжностите на двойно подчинение) и на Централната ревизионна комисия на комунистическата партия. Според Чакъров той е нещо като куриер на заговорниците. Но неговото ново положение – втори по значение, издигнат в партийната йерархия, едновременно кооптиран в ЦК и избран в Политбюро – не говори за обикновени куриерски функции.

Малко странно е, че Димитър Станишев е едва пети сред издигнатите, при това за кандидат-член на Политбюро. Може би самият факт, че той е чавдарец, го прави не особено желан сред перестройците.

Тройката чавдарци играе специална роля в спектакъла. Понеже действията на Шарапов спрямо Живков в никакъв случай не могат да бъдат официално потвърдени и от правна гледна точка представляват намеса във вътрешните работи на суверенна страна, е било необходимо да се измисли някакво тяхно прикритие. Това е главната роля на тримата. Затова те се появяват на сцената в съветското посолство едва на 7 ноември вечерта, когато след двете възлови срещи същия ден Шарапов измъква от Живков обещанието за оставка. Втората задача на групата е да приобщи ценния глас на Йотов,

който е минавал за приближен на автократора. Третата е – да съдействат за избирането на Младенов, но като се има предвид огромното болшинство на правилно ориентирали се нотабили и сравнителната лекота, с която става налагането му на заседанията на 9 и 10 ноември, то тя не е толкова тежка.

Интересно е, че доста след събитията повечето от участниците считат собствените си усилия за най-значителните в осъществяването на „делото". Луканов се смята за най-важния в делото и може би е прав що се отнася до българските заговорници. Но като такъв се определя и Младенов, въпреки че е фигура, насочвана от други. Атанасов се смята за главен идеолог, а Йотов с чавдарците – за главни принудители. Докато зад всички тях стоят не просто маски от пиесата, а истинските извършители.

Различно е поведението на естествените Живкови съюзници – т. нар. „вътрешен кръг" – Милко Балев, Димитър Стоянов, Гриша Филипов. Свикнали да бъдат най-услужливите и най-раболепните, изправени пред мощното обединение на български и съветски перестройци и мълчанието на сломения Живков, те не успяват да се ориентират навреме в нещата. Д. Стоянов отбелязва този факт като нещо, което ще му тежи цял живот [5].

Не са много нещата, които могат да се твърдят със сигурност за главните съветски участници.

Конкретните планове и тяхната реализация се свързват с началника на КГБ Крючков. В разиграната пиеса – в нейния съветски и български вариант – той е главният драматург. Той е и човекът, който разпределя и консултира ролите на действащите лица въпреки многото помощници в тази работа. Някои сведения говорят, че Крючков лично насърчава Младенов. Изчезването на Луканов в Москва за няколко дни в края на октомври 1989 г. също може да се свърже с този човек и обсъждането на по-нататъшните действия, познати ни като трети последен опит. Негова също е стратегията на „пуча" в Съветския съюз през август 1991. Богатият опит от фактически превърти срещу държавните глави в Източна Германия, България, Чехословакия и Румъния през есента на 1989 г. му дава кураж да посегне дори върху създателя на перестройката. В този момент двамата се оказват на различни позиции по основния въпрос – да бъде или да не бъде великият и могъщ СССР, в името на който те планираха и осъществиха споменатите превърти. Но през есента на

1989 г., когато се развиват разглежданите събития, Крючков е още новак на своя пост и старателно се вслушва в идеите на Горбачов.

Като стройна организация, КГБ е вероятно главният инструмент за осъществяване на замисленото. За него работи най-дейният съветски участник Владимир Шарапов и дори някои от българските участници. Сигурно е, че това ведомство се нагърбва с „обезпечаване" силите на УБО, за които се предполага, че могат да застанат зад Живков. Вероятно по подобен начин стоят нещата и с Държавна сигурност. За армията подобна осигуровка изобщо не е необходима. Най-много сили и средства Съветите хвърлят за подготовка на някои от членовете на Политбюро и ЦК за възловите заседания на 9 и 10 ноември. Тази задача излиза извън рамките на КГБ, защото в нея се включват всички подходящи хора, на които може да се разчита.

Делегацията, ръководена от бившия съветски посланик Владимир Базовски (пристигнала за годишнината от руската революция) вероятно изпълнява ролята на консултант в събитията. Тя си заминава от страната едва след приключването на акцията.

Страхът е фактор, който потиска и пречи на трезвите действия на всички български участници. Особено проблематичен е за заговорниците. В оня момент те се борят не толкова с реалната фигура на властника, който вече не обладава пълните права на властта. Неговата мощ е залязваща. Властта му се крепи по-скоро на представите и спомените за нея, отколкото на реална сила. Но те отстъпват, настъпват, преговарят, заговорничат, защото пред себе си виждат призрака на мощния властник, който наказва строго всеки, отклонил се от правия път, и управлява десетилетия по този прост и ясен начин. Ето защо в спомените на заговорниците темата за риска и опасността заема приоритетно място. Военни изрази от рода на „следене на противника", „опасността от частите, верни на Живков", „военни гаранции" се споменават от Джуров. Луканов стана известен с изявленията за драматичното сбогуване с близките си. Пословични са различните страхове на Младенов. Техните опасения не престават и след смяната. На четвъртия ден след пленума трескаво уволняват шефа на УБО Милушев – причината е в подозренията, че Живков се готви „да обърне колата" [3, с. 38-40]. Опасяват

се от евентуалните действия на Живковите приближени – Балев и Стоянов – и бързат с политическата им екзекуция. Въпреки че тя е очаквана от всички, Балев, знаейки какво би могло да се случи, бърза сам да си подаде оставката.

Българските заговорници се опасяват от евентуални разкрития от страна на Живков доста време и след събитията. Ето как самият Живков описва проблема: „Бяха уплашени. Уплашени, че мога не само да компрометирам в една или друга степен Горбачов, да разоблича намесата във вътрешните работи на България. Но и да дискредитирам образа, който току-що бяха изградили за себе си“ [9, с. 50]. През юли 1990 г., след първите свободни избори, лидери от бившата комунистическа партия се срещат с Живков по повод евентуалното му изслушване от Народното събрание. В официалното съобщение за срещата прозира размахания пръст на заговорниците: „От страна на БСП бе изразено становището...решително ще се противопостави на евентуални опити да бъде оклеветена партията“(Дума, 21 юли 1990).

Всъщност, ако съществува някакъв действителен риск за заговорниците, то той идва от тях самите – при положение, че някой от тях реши да разкрие всичко пред Първия. Но и в този случай най-лошото за останалите би била раздялата с част от висшите постове, при това, ако се бе случило през лятото. След силното раздвижване в Германия в началото на октомври, героите от Политбюро не могат да загубят абсолютно нищо. Ходът на голямата източноевропейска промяна е вече задействан и дори самият Живков не е в състояние да окаже съществено противодействие на този процес, опитвайки се да навреди на нейните носители. Този дребен елемент в европейската игра е прекрасно илюстриран от действията, разиграли се около писмото на Младенов.

Живков също се опасява от доста неща – бързите и изненадващи промени в Източна Европа, силния съветски натиск върху него, напускането на поста. Но определено може да се каже, че той плете своите ходове по един много добър начин, вероятно се чувства по-свободен да действа или защото отбранява последни позиции. Мотивът на Живков е, че в този сложен момент, когато има и външна заплаха, той служи на собствените и на семейството си интереси, и следователно на нацията. Защото за него националното и семейното са общата опора на личната му неотразима власт.

Показателен за поведението на Живков е фактът, че на 8-и и 9-и той се опитва да поеме отново игровата инициатива. Поредното му „разиграване“ довежда противниците му до трескава нервност и страх, както и до неприятното усещане че и третият опит за неговото сваляне може да се провали.

Следващото действие от голямата смяна става на пленума от 16 ноември 1989 г., където най-приближените на автократора – Балев, Филипов, Стоянов, са извадени от Политбюро и ЦК, а неговият син е отстранен от ЦК. Междувременно, верен на следваната комбинативна политика и вероятно на съветските внушения, Луканов прави опит да повлияе върху бързото обединение на опозицията. Отначало целта е да се предотврати евентуална консолидация, а след това по възможност да се забавят и отслабят действията ѝ. Първото се проваля напълно, а що се отнася до второто, изглежда поне в тези начални дни то има известен успех. Според някои замисълът първият опозиционен митинг да се проведе на 16 ноември, за да окаже обществен натиск върху пленума на комунистическата партия, се проваля. На 17 ноември (петък) новите управници правят опит за изпреварваща инициатива, като организират казионен митинг пред Народното събрание под надслов – „В подкрепа на преустройството“. Същия ден в Прага се провежда голяма протестна демонстрация, на която милицията пуска в ход палките. Има дори един убит. (Впоследствие се оказа, че той само се прави на такъв в продължение на около час и че е агент на специалните служби.) Вероятната цел на чехословашката ДС е подобна на тази, която се преследваше с побоя пред „Кристал“ – да дискредитира консервативния управник. Безпрецедентният поход на бързи и енергични публични прояви от страна на службите за сигурност се обяснява с липсата на време. След сътресенията в Германия и смяната в България, Чехословакия остава предпоследната страна в Източна Европа с антипреустройски режим.

Първият голям български опозиционен митинг се провежда на следния ден – 18 ноември (събота). Осъзнавайки себе си като маса, която стихийно и спонтанно нараства, опозиционното движение в страната вече трудно се поддава на ходовете на премерената поли-

тика. Оттук нататък то се развива по свой собствен път, стремейки се да бъде независимо от всякакви външни нему фактори. На 19-и (неделя), в Прага чешката опозиция образува Обществен форум, а Хавел призовава демонстрациите да продължат. Те не спират около две седмици, превръщайки се в „нежната революция", станала символ на промените в тази част на света.

В тези смутни дни у нас на публичната сцена се проявява общественото недоволство. Още на митинга на 18 ноември проличава огромната отрицателна популярност на Живков и приближените му. Затова, след консултации с Москва, новите власти жертват параметрите на сделката с бившия автократор. Те му отнемат гражданските и политическите привилегии и материалните облаги. Скоро ще го подложат и на наказателно преследване. Неговите опасения от дните, предхождащи смяната, напълно се потвърждават. Противниците му са готови да го стъпчат, за да съхранят себе си и новите реалности. Всичко това създава у него горчивото чувство, че е измамен. То личи в почти всичките му изявления, писма или спомени оттогава насам. Бившият Първи не може да прости на „колегите" си отмятането от първоначалната им уговорка.

Всъщност Живков напълно заслужава съдбата си да бъде отстранен чрез такъв апаратен преврат. През тази гореща есен, свикнал да седи здраво на съветския клон, той продължава да бъде най-отзивчивия към господарите от всички останали източноевропейски управници. Уверява Горбачов, че не е създавал и няма да създава „трудности". В решителния момент иска унизителна среща с него. Допуска преговори с посланика, които по същество са намеса във вътрешните работи на страната. Сервилничи пред проводниците на съветските интереси в страната. Раболепничи пред водачите на заговорниците. Съгласява се на несигурна политическа сделка с тях. Всичко това по времето, когато лидерите от неговата фаланга, като Хонекер и Чаушеску например, са далеч по-твърди в отношенията си с големия брат. Но може би тъкмо затова, макар и с цената на много усилия, успява да избегне тяхната незавидна съдба.

Възникналият голям национален проблем за вината, реформаторите се опитват да прехвърлят изцяло върху Живков, Балев, Филипов и Стоянов. Превръщат ги в нещо като българската „банда на четиримата", която трябва да бъде заклеймена, за да поеме огромните политически пасиви на режима. Впоследствие, в декларацията за

вината на партията, имената на заговорниците или липсват, или греховете им са принизени. Те ревниво бдят за своите интереси. Някои от тях не пропускат да се обкичат с лаврите на чуждата победа. Особено в това отношение се проявиха Младенов и Луканов. Цялата нация разбра за геройските им постъпки и държание пред „диктатора".

Не остава назад и пропагандната машина. В цитираната статия, отпечатана в популярния тогава в България съветски вестник „Московские новости", от януари 1990 г., ще открием желаната от заговорниците версия за събитията: че частите на ДС и милицията били в бойна готовност, че намесата на Шарапов е „улична версия", а самият Живков е страшилище за другоячемислещите. Подобни спекулации се правеха и с писмото на Младенов във времето на първата свободна предизборна борба, което беше посочено като пример за „истински граждански подвиг" [21]. Изобщо, случилото се на 10 ноември, се превърна в един от пропагандните хитове на новото ръководство на комунистическата партия. „Партията намери сили да сложи край на неговата лична диктатура" – заяви гордо Луканов през декември 1989 г., и оттогава този рефрен се повтаря с добавката, че това е спасило страната от „кръв, насилие и жертви".

Голямата политика на големия човек

Подобен крупномащабен план, обхващащ няколко страни, изисква мислене и действие в голям идеологически, политически и географски замах, каквито може би само Михаил Горбачов от тогавашното съветско ръководство обладава. Необходим е политически анализ и съпоставяне на процесите в много страни и най-вече на глобалните в Източноевропейския регион и СССР. Организационно трябва да се управляват голям брой хора – фактически върхушката на няколко страни. Следователно съветският лидер вероятно осъществява общото политическо ръководство. Намесата му е сигурна в средата на юли, когато приема тайно Джуров и Младенов. Събитията от октомври – ноември 1989 г. без съмнение са повлияни от големите демонстрации в Източна Германия, където участниците скандират

името му с надежда. Важността на неговото ръководство изпъква и когато направим сравнение с августовския преврат в Москва през 1991 г. – лишените от подобен актив пучисти не успяха да открият адекватните политически средства, за да постигнат своите цели.

След всичко изложено дотук не може да има никакво съмнение, че голямата, глобалната политика на Горбачов е окончателната причина за смяната на Живков. Ясно я показват няколко сродни събития, които се случват между съобщението на Шеварднадзе от 31 октомври за съветско-американската среща и нейното провеждане на 2 декември. Първото е опитът да се успокои населението в Източна Германия със съобщението за свободата на пътуването на Запад от 9 ноември, довело до падането на Берлинската стена. Следващото е подготвяната смяна в България, извършена на 10 ноември. Третото е провокирането на обществено недоволство в Прага на 17 ноември 1989 г. С някои уговорки към тях можем да причислим провеждането на референдум в Унгария на 26 ноември същата 1989 г., на който се насрочват свободни избори. В ръцете на Горбачов всички тези грижливо подготвяни и извършени под напора на епохата събития са необходими като съществен аргумент при воденето на преговорите с американския президент Джордж Буш. Много е възможно това да е някаква предварителна уговорка или условие от американска страна, срещу осъществяването на което ще бъдат подкрепени Горбачовите реформи в СССР. Именно на Горбачовите, тъй като в очите на американските лидери и реформите, и самият Горбачов, са без реална демократична алтернатива. Зад него те виждат само опасния за разведряването и мира консервативен лагер на Язов и Крючков. Може би затова, когато разбират от свои източници за готвенето на „пуча“ през август 1991 г., те тайно предупреждават Горбачов седмици преди да се развият драматичните събития.

Една от целите на амбициозния съветски лидер е да подготви промените в Източна Европа, за да спечели американското съдействие за своята политика. Съвсем неслучайно гръбнакът на цялата негова външна изява е подобряването на отношенията със западните страни и най-вече със САЩ. Затова съществуват много причини, които са преплетени в сложен политико-икономически и дори идеологически възел. Без подкрепата на САЩ Горбачов не би могъл нито да преодолее негативната нагласа на световното обществено мнение към страната си, нито да съживи оказалата се в тежка криза съветска

икономика, нито дори да изхрани собственото си население, за което са необходими съответните кредити за покупка на американско зърно. След свършената работа на преговорите в Малта съветският ръководител вече може спокойно и самоуверено да заяви в лицето на самия американски президент, че след десетилетия груба съветска опека над тези части от света, Съветският съюз им е оставил истинска политическа свобода – дадени са човешки права и право на избор. И не просто да заяви, но да предостави и потвърждения.

Разбира се, това са само някои от причините, обясняващи защо едва след решението за срещата между Буш и Горбачов в края на октомври 1989 г. Москва престава да разчита на намеренията и опитите на Луканов да организира комплот и се заема със здрава ръка да отстрани Живков и останалите автократори. Съобщението на Шеварнадзе за срещата на върха на 31 октомври е направено по време на затишието след активната седмица между 23 и 27 октомври (писмото на Младенов, побоят пред „Кристал“, заседанието на ЦК), време на преоценка на действията по отстраняването на Първия. Посланик Шарапов се завръща на 2 ноември и скоро притиска Живков до стената на преустройството. По време на самата среща в Малта на 2 декември почти всички изоставащи от промените източноевропейски управители са вече в „тоталитарното“ минало. Остава само най-отчаяният и най-ретроградният – Чаушеску. Той удържа още цели три седмици. Време, през което в голямото източноевропейско начинание се появяват първите пукнатини. Под напора на събитията, в „социалистическа“ Германия трябва да се смени още веднъж преустроеното ръководство. Там тактиката на дозираните промени най-бързо изчерпва своята пригодност.

Съществува мнение, че за отстраняването на Чаушеску, а може би и на другите властници, е било необходимо сътрудничеството на съветските и американските тайни служби, съгласувано на срещата в Малта. Може би за това има известни основания. Ето какво заявява началникът на КГБ Крючков през януари 1990 г.(тогава „революцията“ в Румъния още не е утихнала), относно отношенията на подчиненото му ведомство с ЦРУ: „Ние считаме, че това е полезно и необходимо нещо...“ Той споменава за посещение на делегация на ветерани на КГБ в американската централа „в началото на декември“, т.е. съвпадащо или близо до срещата в Малта. При тази среща се е състояло съвещание за набелязване на мерки срещу „междуна-

родния тероризъм", както и било взето решение за изработване на конкретни мерки за развитие на деловите връзки между двете ведомства. Крючков изрично подчертава, че сътрудничество е възможно при „...възникване на съвместна заинтересованост на нашите страни от ликвидиране на конфликти или намаляване на напрежението в така наречените „горещи точки" на планетата" [17]. При създадената ситуация в Източна Европа, последният антиперестройски и антидемократичен режим на Чаушеску може да е разглеждан от двете страни като точно такава „гореща" точка, пареща и с твърдоглавото си противопоставяне на великите сили.

При стеклите се обстоятелства вероятно мнозина с някакво основание биха сметнали, че срещата в Малта се е превърнала в една нова Ялта, с поредното преразпределяне на Европа между суперсилите, където Съветският съюз отстъпва част от своите сфери на влияние. Но подобно заключение се основава на твърде опростена аналогия със събитията отпреди половин век. Защото Съветите съвсем не мислят да предават някому своите позиции в Източна Европа, а дори да ги заздравят. Иначе немалките усилия, които правят в това отношение, биха били безсмислени. Горбачов си дава вид, че освобождава тази част на стария континент според модата в международните отношения. Но хвърля твърде много държавни и свои лични сили в предприетите начинания, за да укрепи по нов начин съветските интереси.

При създадената ситуация всяка от двете велики страни разчита на възможните перспективи за развитието на региона. Американците, на базата на своята политическа прагматика и на опита от развитието на ситуацията в Полша и Унгария, вероятно залагат на демократично или близко до демокрацията развитие за Източна Европа. Най-малкото те желаят намаляване или отстраняване влиянието на съветската империя, което е всъщност основната им цел, когато приемат договореностите със Съветите в Малта.

Съветското ръководство, оставайки вярно на своите социалистически илюзии, се надява да съхрани установения обществен ред и своето влияние. Грешката тук е повече от исторически характер, отколкото от идеологически. След няколко десетилетия непоклатима съветска власт, на тези хора им се струва, че с някои, според тях самите важни промени, ще продължат свободно този процес. Но проблемът има и невидима социалнопсихологическа страна, която напълно убягва на авторите на тайните планове. Горбачов и екипът

му изобщо не се съмняват в бъдещето на променения социализъм. Те смятат, че малките източноевропейски страни непременно ще минат по съветския път на развитие. „...при контактите ни с българските лидери през цялото време им обръщахме внимание на промените у нас и на тяхната неизбежност и у вас" [11] – заявява Шарапов.

Едва след смените стана ясно кой загуби и кой спечели в тази стратегическа надпревара на политическо планиране. В централната част на Източна Европа системата се разпадна драстично. Падането на Стената в Берлин и чехословашката „нежна революция" отбелязаха края на цяла историческа епоха. По-меко и донякъде с известна надежда за съветските стратези промените започнаха в България и Румъния. Но основната причина за това се оказа съвсем непрограмируема, от гледна точка на идеологически обременената съветска стратегия – само в православните страни казионните комунистически партии не се разпаднаха и се превърнаха в големи социалистически обединения. По странен и жесток начин промените рекушираха в Югославия. Във възникналата вътрешна война самоопределянето на противниците става най-вече по религиозен признак. Православни воюват срещу католици и мюсюлмани. Следователно политическата прогноза на Съветите неволно и отчасти се отнася за православния свят, към който принадлежи и самата Русия. Това би могло например да означава, че планирането е извършено, като стратезите са изхождали предимно от собствените си реалности.

В България условията за осъществяване на плановете са повече от благоприятни – властването на Живков и неговия клан е изчерпало възможното обществено доверие. Някои печатни издания и отделни предавания по телевизията и радиото подготвят благоприятно отношение към перестройката. Дори само с това те подриват старата система. За интелигенцията съветският духовен климат е жадуван пример за подражание. Ето защо архитектите на смените очакват България да се превърне в действащ модел на новите просъветски реалности. Но очакванията скоро се натъкват на неочаквани пречки. Обединената опозиция в страната бързо нараства и е с голямо политическо влияние. Защото значителна част от българското общество не може да се задоволи с простата замяна на Живковия патернализъм със съветския перестроизъм. Продължил едва няколко месеца, последният се превръща в преходен период на приключване с постулатите на отживялото минало. Защото средностатистическият

българин гледа на освобождаването от Живков като възможност за нов поглед към света, но към развития, богат и демократичен свят, а не към преустройващия се, но изоставащ СССР. За съветските и български архитекти насочеността на обществените процеси в страната след смяната е неочаквана. Многозначителни са думите на Луканов по този повод: „Бих бил лицемерен ако кажа, че още на 10-и ноември ние имахме онази представа за развитието на демократичния процес, която формирахме 2-3 месеца по-късно“ [24].

Всички тези проблеми навеждат на един съществен въпрос – какви са личните амбиции и стремежи на съветския лидер в тази игра на преврати и политически обръщания? Горбачов неслучайно е основната фигура. Причините се крият не само в неговия характер и способности. Той иска да играе активната роля на суперлидера на великата сила. Това е суперролята в източноевропейския театър'89. Тя е на персонажа, който публично е за една честна политическа игра. Но в скрита част от играта, тази, която се разиграва само на сцената на висшите етажи, той насочва и ръководи останалите играчи. Тук е неговото истинско амплоа. Първият сред първите трябва да може да накара всички останали да играят неговата игра, да произнасят неговите реплики, да се смеят с неговият смях, да плачат с неговите сълзи. Той е истинският вдъхновител на пиесата, на чиито сили се осланят невярващите в успеха, пасивните и страхливите. Горбачов е крайният, истинският манипулатор на хората и събитията в този спектакъл. Но ролята му не е самоцелна. Защото основният му стремеж е да модернизира своята държава. В исторически план на него трябва да се гледа като на своеобразен Петър I на XX век. Инструментът, който е нужен, за да осъществи новото и да прехвърли великата държава в модерните времена, е перестроизмът. Но обременен с отживяла идеология, той не може никога да премине твърдите граници на действителната демокрация и пазарните реформи, въпреки многото приказки за тях. Защото перестроизмът е социален реформизъм, насочен към цялостна модернизация на обществото, но от позициите на казионния марксизъм. А как е възможна подобна модернизация, разчитаща освен на всичко друго, и на укрепването на анахроничната комунистическа партия? Като резултат – всеобщо е признанието, че той създаде възможност за спокоен разпад на системата. Градивните елементи на тази система – казионна марксистка доктрина, социалистическа патерналистична власт

и териториална общност на страни и народи – напълно се преобърнаха за кратък исторически период. Защото стратезите не отчетоха, че атакуват и разрушават главното в нея. Ако оприличим системата на каменен свод, тя се разруши подобно на рухването на свода при отстраняването на ключовия камък, поддържащ стабилността на всички останали. Патерналистичната власт на ретроградните социалистически лидери изпълнява ролята на този важен елемент. Лишена от него системата губи своя патрон и се саморазпада. В Съветския съюз при опит да съхрани самата себе си, системата застана открито срещу своя лидер, може би защото той не желае да бъде повече подобен патерналистичен господар.

Хлъзгава за Горбачов се оказа и самата тайна политика, която трябваше да извърши промените сред съюзниците. Освен че през 1991-а противниците му от съветското ръководство си послужиха с нея, за да го отстранят, тази политика създаде и голямата тайна на 10 ноември. Зад нея се прикриват неприятните истини за пряка намеса във вътрешните работи на суверенна страна, съхраняване на сфери на влияние, тайни съветски планове, намеса на секретните служби и т.н.

Причините

Издигнатият от Живков и съратниците му партийно-държавен апарат е уморен да прокарва неспирните инициативи, промени и новости на своя суверен. Всички те отдавна не водят към по-добро. Функционерите са обхванати от апатия и безразличие. Генерали като Георги Милушев, които трябва да бдят за сигурността, мълчат и изчакват, вместо да изпълняват задълженията си.

Противниците на Първия бързо се групират около съветската кауза. Чувствайки общата криза и наближаващата политическа буря, част от номенклатурата се обединява, за да извърши максималното, на което е способна – един своеобразен бунт срещу човека, който я сплотява и управлява. За да не нарани патрона, този бунт протича тихо, кротко и спокойно – просто една интересна апаратна игра. Облегната на мощното рамо на своята създателка и покровителка –

съветската номенклатура, българската извършва своеобразен акт на самосъхранение. Задържайки властта, тя спасява партията и съхранява себе си.

През 1989 г. всеки изминал ден носи на партията чувствителни политически загуби от непопулярната физиономия на нейната власт. Образът ѝ, словата ѝ, делата ѝ са безкрайно омръзнали. Тя скоро осъзнава, че заместващи я с друга ще спечели много повече, отколкото ще загуби.

Живков през последните години на своето управление вече не е такъв, какъвто беше през предишните – добър баща на своя народ. Той не успя да покаже, че се грижи за него по същия начин, както преди. Спадна жизненото равнище. Не предостави достатъчно духовна свобода. Продължаваше да обещава много, а малко да прави. Прекали с наказанията спрямо дисидентите и българските турци и за някои от тях се превърна в страшилище.

И все пак едно от най-тежките му провинения е, че вместо да се грижи за своите поданици, се зае да осигури бъдещето на собствените си деца и близки. Клюките и слуховете непрекъснато напомняха за техния фриволен живот, а неговата здрава ръка – Държавна сигурност, вместо да пази страната и нейното население бдеше над техните похождения.

И народът сметна, че е изоставен. И че повече такъв покровител не му трябва. Той поиска да се управлява сам, да получи свобода и простор на действие. Но това е вече друга тема...

Литература

1. Живков, Ж. Кръглата маса на Политбюро. С.,1991.
2. Чакъров, К. Вторият етаж. С., 1990.
3. Милушев, Г. По коридорите на властта. С., 1991.
4. Далекова, М. 17 часа преди 10 ноември (заседанието на Политбюро на ЦК на БКП на 9 ноември 1989 г.). – Време (документация „Време“).
5. Поглед, № 1, 22 февр. 1991. – (Специално издание)
6. Признания на висшия ешелон. – Поглед, 21 ноем. 1990. (Извънредно експрес издание).
7. „Досие към дело №1“. февр. 1991. – Репортер 7 (Извънредно издание).
8. Живков свика първата си пресконференция след 10 ноември 1989 г. (стенограма). – Дума, № 263, 22 окт. 1991.
9. Живков, Т. Срещу някои лъжи. С., 1993.
10. Как всъщност стана (интервю с Й. Йотов и Д. Станишев). – Софийски вести, № 19, 31 май 1990.
11. КГБ няма пръст в създаването на българската опозиция (интервю с Виктор Шарапов). – 24 часа, № 253, 22 окт. 1992.
12. Добри Джуров (интервю). – Вечерни новини, № 218, 5 ноем. 1990.
13. Евлогиев, К. Двойното самоубийство. – Репортер 7, № 10, 7 март 1991.
14. Не е имало военни приготовления (интервю с Д. Джуров). – Отеч. вестник, № 13 555, 10 ноем. 1990.
15. Гриша Филипов (интервю). – Поглед, № 47, 19 ноем. 1990.
16. Гриша Филипов (интервю). – Поглед, № 19, 13 май 1991.
17. 33 женщины и председатель КГБ (интервю с Владимир Крючков). – Ехо планеты, 1990, № 2, 20-21.
18. Архитектите на разрухата през погледа на Гр. Филипов (интервю). – Репортер 7, № 37, 12 септ. 1991; № 38, 19 септ. 1991.
19. Интервю с Петър Младенов. – Антени, № 10, 6 март 1991.
20. Истината, но не цялата и някои неказани още неща (интервю с Петър Младенов). – Поглед, № 35, 27 авг. 1990; № 36, 3 септ. 1990.
21. Документът, който предизвика 10 ноември (Октомврийското писмо на П. Младенов). – Дума, № 7, 10 апр. 1990.
22. А. Луканов (интервю в телевизионното предаване „Всяка неделя“), 29 юли 1990.
23. Грехове и страдания на един политик (разговор на В. Дърева с А. Луканов). – Отеч. вестник, № 13 580, 18 дек. 1990.
24. Всеки вятър е попътен (интервю с А. Луканов). – Репортер 7, № 18, 7 май 1992.
25. Луканов ще подаде оставка (министър-председателят пред в. „Демокрация“). – Демокрация, № 214, 30 окт. 1990.
26. Атанасов, Г. Десети ноември: преврат или поврат. – Отеч. вестник, №№ 13 555-13 556, 12-13 ноем. 1990.
27. Митът, създаден за 10 ноември (разговор с Г. Джагаров). – Демокрация, № 132, 26 юли 1990.

28. Срещу панаира на престъпността (интервю с Костадин Чакъров). – Поглед, № 31, 30 юли 1990.
29. Има ли „съветска връзка"? (интервю с кореспондента на в. „Правда" Леонид Жмирьов). – Репортер 7, № 23, 8 ноем. 1990.
30. Балеви против обвиненията (интервю). – Отеч. вестник, № 13 614, 8 февр. 1991.
31. Омразата избуяваше (интервю с Александър Маринов). – Демокрация 91, № 12, 13 ян. 1991.
32. Виж КГБ и умри (интервю с Владимир Йонев). – Диалог, № 16, 26 апр. 1991.
33. Георгиев, Е. Диктатурата бе вече осъдена. – Свободен народ, № 138, 26 окт. 1990.
34. Опиц, Й. Беше грозна гледка. – Свободен народ, № 138, 26 окт. 1990.
35. Манолова, Л. Какво пропусна и какво скри гражданинът Живков. – Български дневник, 1991, № 20, 11-12.
36. Сърл, Д., М. Пауър. Нужно е политическо пречистване. – Общество и право, 1990, № 4, 24-28.
37. Достигнута договоренность о встрече М.С.Горбачева с Дж.Бушем. – Правда, № 305, 1 ноем 1989.
38. Калайджиева, Т. Кой, все пак, е кукловодът? (за инцидента пред „Кристал" на 26 октомври). – Репортер 7, № 4, 1990.
39. Пядышев, Б. Обновление, болгарский вариант (Письмо Младенова Живкову: причины и следствия). – Московские новости, № 13, 1 апр. 1990 г.
40. Радев, Р. Още едно свидетелство за пленума на 10 ноември. – Поглед, № 32, 12 авг. 1992.
41. Евлогиев, К. Двойното самоубийство (Моралните убийци на сем. Боневи са известни, но те ще останат ненаказани). – Репортер 7, № 10, 7 март 1991.
42. Райчев, В. Так уходят диктаторы (Это было в Софии). – Московские новости, № 1, 7 ян. 1990.
43. Бонев, А. Вашата агентура трябва да работи, др. Стоянов. – Дума, № 248, 7 дек. 1990.
44. Как се провали секретният план на Горбачов (статия на екип на френското списание „Експрес"). – Политика, № 11, 5-12 септ. 1990.
45. Пламенов, В. Тайникът на света. – Континент, № 63, 26 юни 1992.
46. Михаил Горбачов (интервю). – Труд, № 179, 9 авг. 1994; № 180, 10 авг. 1994.

Съдържание

Въведение / 5
Корените / 7
Ядрото / 9
Конфликтът / 12
Малката игра / 18
Конспирацията / 23
Първият трус / 27
Голямата игра / 30
Съветският вариант или драмата на апарата / 38
Технологията / 55
Сделката / 59
Разпределение на ролите / 61
Страхът / 67
Следващото действие / 69
Голямата политика на големия човек / 71
Причините / 77
Литература / 79

Димитър Цанов

Смяната
(Как и защо се стигна до 10 ноември)

Българска
Първо издание

Рецензент ст.н.с. к.ф.н. Евгения Иванова
Редактор Милета Милчева
Художествен редактор Красимира Михайлова
Технически редактор Емилия Дончева
Коректор Емилия Пацова

Формат 60x84/16
Печ. коли 5,25 Изд. коли 4,88

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

КНИГАТА Е ИЗДАДЕНА
С ФИНАНСОВАТА
ПОМОЩ НА